مەسعوود محەمەد

تیروپشکێ لە دەنگسازی

وەشانی یەکەم: گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» ژمارە 101 مارسی 1989
وەشانی دووەم: سایتی www.mamosta.net پاییزی ساڵی 2009

ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربانی ڕابوردوو، دۆستە بەڕێزەکانم د. کەمال مەزهەر و د.ئاورەحمانی حاجی مارف سەریان لێ داوم، لە لاڕێیەکی ئاخاوتنەوە تاسەیەکی دەروونم سەرکەل کرد و گوتم، لەو جودایی بیروڕای نێوان د.ئاورەحمان و مندا هەیە لە بارەی هێندێ لاباسی سەر بە فۆنەتیک، کە دەکێشێتەوە بۆ لای ڕێنووسیش زۆر دڵ ناڕاحەتم. هەردوویان گوتیان دەربڕینی بیروڕای جودا کە بنیاتنەر و ڕوونکەرەوە بێ چالاکیی پیرۆز و سوودبەخشە. هەڵبەت منیش لەو باوەڕەدام کە پێویستە بیروڕا سەر وەدەربنێ بۆ بەربیستن و دیتن، بە هەموو عومریشم پشتگریم کردووە لە ئازادیی بیروباوەڕ هەر نەبێ لەبەر ئەوەی بەزۆری خۆم لە بارێکدا دیتووە یەکی لەسەر ئازادی بیروباوەڕ کەوتبێ بەڵام ئەگەر بلوێ و بشێ خاوەن ڕایەکان لەسەر یەک باوەڕ کۆببنەوە دەتوانن سوودی ڕوون کردنەوە و بنیات نان پێکەوە بگەیەننە خەڵق، چەند سوودی دیکەش بخەنە پاڵ ئەو دووەوە یەکیان کەم کردنەوەی ئەرک و کاتە. دووەمیان سوود وەرگرتنە لە ئەرک کاتی پاشەکەوت کراو لە مەیدانی دیکەدا، سێیەمیان چەپارە دانی ئاپۆڕەی خوێنەرانە لە سەرسوڕکێی نێوان بیروڕای جودادا. چوارەمیان سەرنج ڕاگرتنی خۆمە لە کێشەی جودایی بیروڕا بەولای هەنگاوی تێخوێندنەوەی سوود و زیانەوە دەڕوات دەچێتە ڕادەی ئەوەی بڵێم تەن ساغی و خۆ بەدەست نەخۆشیەوە نەدان ڕاستییەکی وەها بنەڕەتییە پێی ناوی بەراوردی بکەم لەگەڵ دۆزینەوەی دەرمان بۆ نەخۆش. گەڕان بەدوا دەرماندا ناچارییەکی ڕەزاگرانە لە نەخۆشییەوە بە ململاندا دێت، هەرگیز ناشێ حەز بە نەخۆشی بکەین هەر چونکە دواتر بۆ دەرمان دەگەڕێین. من لە کولانەیەکی هاراوتر لە زمان و باسەکانیانەوە نیگام بۆ کێشەی جودایی بیروڕا دەکێشێ وەک لە ڕووداوی ڕۆژانە و دەنگوباسی مێژووش دەدیترێ لێک تۆران و ترازانی خەڵق خۆش جڵەوترە لە تەبایی و ڕەبایییان. چەندین هۆی بایەخداری یەک بوون دەپێچرێتەوە بەرانبەر یەک هۆی کەم بایەخی لێک ترازان. بە دەوری خۆتدا بنۆڕە و بپرسە بۆچی ئەو خەلقوڵڵایە وەها دەستە و یەخەی یەکدی دەبن کە دەبوو لە ئاست هەڕەشەی ترسناکدا وەکوو دەستەبرا بن.

ئەم تێبینییە پێشەکیانەم بۆیە بوو کە بزانرێ من لە مەسەلەی جودایی بیروڕادا بەسەر بابەتێکی تازەدا ناکەوم: پێشتر تێوەی ڕاماوم و بە زۆر لادا هەڵم گێڕاوەتەوە، ڕەنگە بەرەو دۆزینەوەی بنەمای خۆش جڵەویی لێک ترازانیشەوە ماوەم بڕی بێ و پتر لەو کەسەی سەرەنجی نەدابێتێ خۆمم زاڵ کردبێ بەسەر بڕیارە نافرەجایەکانیدا.

دوو ڕۆژ دوای ئەو سەردانە ژمارە 9 ی گۆڤاری بەیانم چەنگ کەوت و دیتم گوتارێکی د.ئاورەحمانی تێدایە لە ژێر سەرەناوی «چەند وشەیەک دەربارەی وتاری "لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا"» بەسەر بیروڕاکانی مندا دێتەوە کە پێشتر لە ژمارە 95 ی ساڵی 1983 ی ڕۆشنبیری نوێدا بڵاوکرابوونەوە بە دەوری نووسینێکی د.ئاورەحماندا دەخولانەوە لەوانیشدا گوتبووم ناڕاحەتم بە دەست جودایی بیروڕا لە نێوانماندا. کە سەرەتاکانی گوتارە تازەکەی د.ئاورەحمانم خوێندەوە

یەکسەر قسەکەی یەک دوو ڕۆژ پێشتری خۆمم بە بیردا هاتەوە و دەرلەحزە بڕیارم دا کۆنە قەناعەتەکەم لە پووچاندنەوەی کاری سەلبیی جودایی بیروڕا بەگەڕ بێنم و بەنیازی مشتومالْ دانی ڕووپەڕەی بێگەردی برایەتیمان پاکانەیەک بۆ نووسینەکەی خۆم بکەم لەبەر تیشکی ئەم نیازەدا خەریکی ڕوون کردنەوەی ئەو شوێنانەی کۆنە گۆتارەکەم دەبم کە بەخت یاریدەی نەدان بەشێوەیەکی وەها ڕاگوێزرێنە ناو گوتارەکەی د.ئاوڕەحمان کە ئیتر لە منەوە ڕوون کردنەوەیان پێ نەوێ لەگەلْ ئەوە و بە دەوری ئەویشدا تێبینیەکی خزمەتی بابەت بکات بە کاغەزی دەسپێرم. لە کۆتایی ستوونی یەکەم و سەرەتای ستوونی دووەمی گوتارەکەی د.ئاوڕەحمان، لاپەڕە 62 ڕەخنەیەکی من لە دەستووری دەقگرتووی بە هەلومەرجی ناو کتێبان و بڕیاری یەکجارەکیی بەرنامان نیواونیو ڕاگوێزراوە و لەسەری نووسراوە. بۆ ئەوەی تەواوی هەڵوەستم ڕوون بێ ئەم یەک دوو دێڕەش دەخرێنەوە سەر قسەکانی ئەو شوێنەم. «وەیا لە بارێکی دیکەدا بەشێکی ئەو هەلاّنەی گەشتی بێ ڕابەر بە مرۆڤی وەکوو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستورانە ساغ بکرێتەوە« من مەترسیی دەستووری قەراردادە و گەشتی بێ ڕابەر، وێکڕا لە حیسابمدا بوون، پاڕانەوەشم بۆ گەشتی بێ ڕابەر لەوەوە دێت کە بیروڕای ئەو تەرزە گەشتە، بەعادەت، دەبرێتەوە بۆ بەر ڕووناکایی دەستووری ناو کتێبان.

لە ئاست ئەو وەرام و بەسەردا چوونە کە د.ئاوڕەحمان لە ستوونی سێەمی گوتارەکەیدا دەیانخاتە ڕوو دەبێ بزانرێ هەرچی ڕایەکی من لە وێدا وەرامی درابێتەوە بەئەسلْ لە نووسینەکەمدا ڕووی لە ڕابەرە فۆنۆلۆجیستەکانی ئەورووپا بووە، لەو باسانەدا کە شێوەی عومومییان هەیە موناقەشەی سەرچاوەکانیان دەکرێ. بە نموونە، کە داروین بیروڕای خۆی لە بارەی گیانلەبەران دەردەبڕێ یەخەگیری باوەڕی ناو کتێبە ئاسمانیەکان دەبێ نەک تاک تاکی ئیمانداران. من کە دەڵێم هەمزە فۆنیمە و کەسرە موختەلەسە پێداویستی دەنگسازییە ئەگەر بە بلْندنۆرینیشم لەسەر حیساب بکرێ هەر ڕووبەڕووی ڕابەرەکانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی دەبم. لەکوردەواریدا کەس پێشدەستی لەو بابەتەدا نەکردووە تا ببێتە ڕابەری مامۆستاکانی ئەورووپا، کە دەنگیشمان نابیستن. بە هەموو باوەڕمەوە وەهام زانیوە د.ئاوڕەحمان لە خوێندن وەیا گوێبیست بوونی تۆژینەوەی فۆنەتیکیی و فۆنۆلۆجیی ئەورووپا هاتۆتە سەر ئەو ڕایەی کە لە بارەی هەمزە و کەسرە موختەلەسەوەی دەنووسێ پتریش بیرم بۆ ئەوە دەچوو کە بە خوێندن پێی گەییشتووە قەت بە دلْمدا نەدەهات کەسی ولاّتی خۆمان کە هێشتا تەقەی فۆنیم و فۆنەتیکی تێدا زۆر بەرز نەبۆتەوە لە پلەی خوێندن وەیا دوای خوێندنیش، بێ سۆسە کردنی سرکە و کورکەی ئەورووپا، گەییشتبێتە بیروڕایەک کە هەر نەبێ بە ڕواڵەت عەکسی هەست و پێزانینە بە تایبەتی لە کێشەی هەمزەدا. پرسیارەکانی سەربەزمان و دەنگیش وەکوو باسی کیمیا و فیزیا نین بە بەلْگەی مادی بۆ ئەو ڕابەرانە ساغ بووبێتەوە. دەنگناسی، فەلسەفە، ڕێزمان، مێژوو، کۆمەڵایەتی بەتێکڕایی میتافیزیک... بەند نین بە

ئەزمووگە «مختبر» تەنانەت کۆمپیوتەریشیان تێدا بەکار بێت بڕیارەکان لە هەست و هۆشەوە دەردەچن. لە میدانی دەنگی زمانی کوردیشدا ڕابەری غەیری کورد ناتوانێ وەکوو کوردێکی سەرنجدەر بچێتە ناو شیرازە و ڕایەڵی زمانەکەوە. ئەو نموونانەی لە گوتاری ئێمەماناندا دێنەوە درەنگ بە خەیاڵی بێگانەدا دێت یان هەر نایەت.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 63 ئەم قسەیەم خراوەتە نێوان دوو کەوانەوە «ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لە بارەی فۆنیم نەبوونی دەنگ دووابن هەر ئەوەندەیە کە د.ئاوڕەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە. بەدوا ئەوەدا دەنووسێ «ئەو چەند دێڕە کەمەی من تنۆکێکە لە دەریایەک» هەڵبەتە من ناشێ مەبەستم ئەوە بووبێ کە لە قسەکەی د.ئاوڕەحمان دەفامرێتەوە چونکە هیچیشم نەخوێندبێ و لێک نەدابێتەوە عومرەکەم لێی ناوەشێتەوە شتی وەها سەراویلکەی هەژارم مەبەست بووبێ. منێکی ئەلفوبێ فێربووبم چۆن وەهام لێ ڕەچاو دەکرێ! مەبەستم، لە زەمینەی داسەپاندنی ناساندن و سنوور دانان بۆ واتای فۆنیم شتێکم نەبیستووە و نەخوێندوەتەوە دژی ئەو ڕاگەیاندنە بێ کە نووسینەکەی د.ئاوڕەحمان بە دەستییەوە دەدا، قاموسیش دوو دێڕی کورتی بە تەعریف هێناوە بۆ فۆنیم. کە دەگوترێ یان کە من دەڵێم زەوی ئەستێرەیەکی بچووکە بەدەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە نەهاتووم بڵێم زانستی جیۆلۆجی و فەلەک و بایۆلۆجی هەزار کتێبیان لەسەر دانەندراوە. د.ئاوڕەحمان خۆیشی نەیویستووە چی دیکە لەو دەریایەوە هەڵێنجێ لەبەر بێ لزومی.

هەر لەو ستوونەدا بەسەر قسەیەکمدا دێتەوە کە گوتوومە بەشێکی کۆنسنانتی کپ لەوانەن بەبردنە ژوورەوەی هەواش پەیدا ببن ئنجا دەڵێ «بەڕاستی ئەم تاقیکردنەوە نوێیەی مامۆستا مەسعود محەمەد بەهیچ چەشنێک لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیکدا ناگونجێ» من لەدوای ئەوەی تاقیکردنەوەکەم باس کردووە گوتوومە: «لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتیشن هیچ کامێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەدوا خۆیدا بهێنێ و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لە پیکی قورگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت، هەر بۆیەیشە ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێ«. خوێنەر دەبینێ من نرخی ئەو دەنگانەم زانیوە بەعەکسی هێمای قسەکانی د.ئاوڕەحمان و ئەو هێندە قسەیەم کە ڕایگوێستووە بۆ ناو گوتارەکەی. ئنجا ئەگەر لزوم نەبێ بگوترێ دەنگی «هـ» کە بەرەو ناوەوە پەیدا دەبێ فۆنیم نییە دەبێتە عەیب لەو ڕابەرە زلانەی فۆنۆلۆجی پێمان بڵێن فیکە و لرخە فۆنیم نین. لە کدوولەی تەڕیشدا کەس بەتەما نەبوە بڵێ ئەمانە فۆنیمن، نەک هەر فۆنیم نین، بەڵکوو کەس بە خەیاڵیدا نایێ بڵێ دەنگی زمانین. تەعریفی فۆنیم و دەنگی زمانی بەسن بۆ ناساندنیان یاخود هەر نەبێ لرخە و فیکە و کۆکە لە خەیاڵان بتەکێنێتەوە. کە باسی لرخە و فیکە هاتە ناوەوە تەجرەبەکەی من دەبێتە هەنگاوێکی ڕوونکەرەوەتر چونکە هەر نەبێ دەنگی «هـ ف، ت»ی بەرەو ناوەوە لە دەنگی ئاخاوتن دەکەن، سەرنج دانیشم لەو ڕاستییە کە ئاوازە لەو دەنگانە پەیدا نابێ

وردپێوییەکە بە سوودی دەنگسازی تەواو دەبێ. وا ئێستا دەڵێم ڕستەی «بە برای خۆم بڵێم» تاقی بکەوە لەگەڵ خۆتدا لە ڕێ بردنە ژووری هەواوە گوێت لە شتێکی مەفهووم دەبێ، بەڵام نە بە ئاخاوتن حیساب دەکرێ و نە دەنگەکانیشی فۆنیم وەیا دەنگی زمانین. تێبینی دیکە زۆرن وەکوو قسەی توونی، ئەو دەنگەی لە میاوەی پشیلەدا بە «میاو» دەچێ، دەنگێکی حیلەی ماین کە بانگهێشتی جانوەکەی دەکاتەوە لەو شوێنەی قوڕگییەوە دەردەچێ کە دەنگی «ح» لە قورگی بنیادەمەوە دەردەچێ. هەموویان لە فیکە و لرخە شیاوتری قسە لێوە کردنن. پسپۆڕی زۆر شارەزای مۆنتاژی دەنگ دەتوانێ لەو دەنگانە وشە پێکەوە بنێ. لە قەوانێکی کۆنی «سامی شوا» کە بە کەمانچە، لە ژێر عنوانی «العاصفة- غرق المسافرين- آلام واحزان موسيقى» پڕی کردبوو و گوێت لە یەک دوو وشەی مەفهووم دەبوو کە بە کەمانچەکەی درکاندبوونی. هەڵبەت ئەمانە هیچیان نە ئاخاوتنن و نە فۆنیم و نە دەنگی زمانی، مەگەر تەعریفێکی تازە لەو بابەتانە دەرچێت و بیانگرێتەوە. لەوەوە ڕێم دەبێ وەرامی پرسیاری د.ئاوڕەحمان بدەمەوە کە دەڵێ: «مرۆڤ بۆ عەکسی واقیع بوەستێ سەرەڕای ئەوەش خۆی بۆ هەناسە سوار بکات.. ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان ئەو جۆرە قسانەیان بکردایە دەبوو هەڵوێستی مامۆستا مەسعوود چی بوایە؟». لە وەرامی ئەو پرسیارانەدا دەڵێم من بۆ سەپاندنی واقیع هاتم عەکسی واقیع وەستام نەک بۆ لەقاندنی. زاناکان هەناسە ڕاگرتنیان تاقی کردەوە تاکوو بزانن گیانلەبەر چەند دەقیقە بێ هەناسە هەڵێنان دەژیت خۆ ئەوانیش عەکسی واقیع ڕۆییشتن. دێن حاڵەتی بێ کێشی پەیدا دەکەن عەکسی هەموو یاسا و دەستووری ماددە... ئنجا ئەگەر بگوترێ ئەم تاقی کردنەوانە بۆ پاراستنی ژیان و گەشتی نێو ئەستێرانە منیش دەڵێم تاقیکردنەوەکەی من زرەدەنگەکان دەخاتە پاڵ فیکە و لرخە و مڵچەی زمانەوە هەتا کەلەبەرێکی ئەوان بگرێ لە مەیدانی دەنگناسی و دەنگسازیدا، ئەمما ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان قسەی وەهایان بکردایە [ڕەنگە کردبێتیشیان و ئێمە نەمانبیستبێ] دەمگوت: دەک زارخۆش فۆنۆلۆجیست کە زمانت لە لرخە و فیکە هەڵئەنگاوت بۆ بەرەژوورتر، چ ڕێگەی دیکەش شک نابەم پێیدا بڕۆم.

لە بارەی بیروڕام بەرانبەر مامۆستا ڕابەرەکان کە لەو گوتارەدا وەها لێک دراوەتەوە گۆیا من قەدریان نازانم، لێرەدا دەڵێمەوە من دژی ڕابەرێکم ڕێی قوتابی نەدات بیروڕای خۆی هەبێ، مامۆستا هەقیەتی و واجیبیەتی ڕای خۆی بە قوتابیەکانی بڵێتەوە، پێویستیشە لەسەر قوتابی ڕای مامۆستا بزانێ، لەوە بەولاوە بێ ئینسافیە لە مامۆستاوە دەنگی قوتابی چاوساغ و بیرتیژ خەفە بکات. گریمان من مامۆستای دەرسی فۆنۆلۆجیم و لە سوختەکانم نەسەلماند بڵێن هەمزە فۆنیم نییە و ساڵەوساڵ لە ئەزموون خستمن هەتا لە فێرگە دەرکران ئاخۆ لێم ڕازین؟ چ ئینسافێکم بەکارهێناوە؟ مامۆستایەک بە هەڕەشەی نومرە شکاندن سەر بە قوتابی دانوێنێ بۆ ئارەزووی خۆی، کە دەسەڵاتی دنیایی هەبوو بەپێی سنووری ئەو دەسەڵاتە لە خراپە زیاد دەکات.

د.ئاورەحمان کە لە ستوونی دووەمی گوتارەکەیدا دەڵێ «بەڵام وەنەبێ بەو چراخانە و ڕاستەشەقامەدا کوێرانە مل بنێم، بەڵکوو باش سەرنجی لێدەدەم و ڕای خۆمم زۆرە. ئەگەر وا نەبوایە هەڵبەت چەند جار ڕەخنەم لە ڕابەران و مامۆستایانم قەناتی کورد و چەرکەزی بەکۆ و کەریمی ئەیووبی و ئی. ئاسمیرنوڤا نەدەگرت.» ئەم قسانە ڕاستن، بەڵام چەند سرنجێکی لێوە هەڵدەستی.

1) من نەمگوتوە د.ئاورەحمان لە ئاست ڕابەرەکانیدا چاو نووقاو بوە ناشزانم چۆنی قوتابیەتیی بەسەر برد لە زەمینەی ڕەد کردنەوەی ڕای مامۆستاکانی.
2) هەموو قوتابیەک ئەو لە خۆ بردووە نییە بەگژ ڕای مامۆستاکەیدا بچێتەوە.
3) د.ئاورەحمان لە دوای دەرچوونی کتێبەکەی ئەو بیروڕایانەی دەربڕی کە ئەوان ڕایانەی تێدان لە 1976 لە بەغدا چاپ کرا.
4) ئەگەر قوتابی ناچار بوو لە ئوتروحەدا بیروڕای مامۆستای بچەسپێنێ دواتر زەحمەتە لێی پاشگەز ببێتەوە چونکە شەهادەکەی پێ سووک دەبێ.
5) ڕاهاتنی قوتابی بۆ ماوەی 15-20 ساڵ بە گوتنەوەی بێ ڕەخنەی بیروڕای سەلمێندراو گەلێک مۆم لە مێشکیدا دەکوژێنێتەوە. هاوڕێی منداڵ لەگەڵ هاوزای خۆیدا بە تەئسیرە چ جایی لە سایەی دەسەڵاتی مامۆستایدا.
6) بەسترانەوەی گوزەران و چارەنووسی خوێندکار بە بەرنامەی سەلمێندراوی ئینجیلی بەرەو نەزۆکیی فکرییەوەی دەبات بەتایبەتی لەو مەیدانە هەستیارانەدا کە پێوەندییان بە فەلسەفەی ژیانەوە هەیە.
7) کە ڕێگە لە بیری سەربەخۆ بەستراوە چاپخانەی ئەوتۆش نامێنێ بتوانێ بیری سەربەخۆ لە چاپ بدات و بڵاوی بکاتەوە.
8) نەک قوتابی بەڵکوو مامۆستای زانکۆ لەسەر بیری ئازاد دووچاری وەستاندنی «ترقیەی علمی» بوو د.ئاورەحمان خۆی لەمە ئاگادارە.

مەسەلەی پاشگەز کردنەوەی گالیلیۆ لە بیرە ڕووناکەکانی بە هەڕەشەی دادگای کەنیشتە هی لە بیر کردن نییە، سووتاندن و حەپس کردنی فلان و فلانیش لە بیرئازادانی کۆن و نوێ هەروەها. مامۆستایەکی بە هەڕەشەی نومرە شکاندن قوتابیەکانی بتۆقێنێ دادگایەکی بچووکی کەنیشتەی بەر لە 500 ساڵە. لە خۆڕایی نەبوو برناردشۆ ئامۆژگاریی قوتابی زانکۆکانی بریتانیای کرد کە هۆشی خۆیان تەسلیم بە مامۆستاکانیان نەکەن. وابزانم لەمەوبەر قوتابیی ئینگلیز فێر دەکرا بڵێتەوە ئیمپراتۆریەتی بریتانیا خەریکی خزمەتی مرۆڤایەتییە... ئازادیی بیروباوەڕ بەر لە هەموو شتێک ڕێ دانە بە لایەنی بێهێز بۆ خۆ ڕوون کردنەوە، هەرچی لایەنی بەهێزە خۆی ڕێ بە خۆی دەدات. پێشم مەڵێنەوە مامۆستا قەناتی و ئەو بەڕێزانەی ناویان بردرا لەوانەن ڕێی بیری ئازاد بە قوتابی

دەدەن. دەشێ ئەوان باغەڵ فەراح بن بەڵام کێ بەرباری ئەو متمانەیە دەبێ لای مامۆستایەکی دیکە ئەگەر لە سەرەتاوە ئازادیی بیرورا نەبووبێتە دەستوور. دەشێ، چونکە تەجرەبەی من لەو هەرێمەی ئازادیی تەعبیر و سەپاندنی بین درێژتر و هەمەچەشنەتر بێ لەو جیلەی بەدوا مندا هات، من دڵگەرمانەتر لێوەی دەدوێم تاکوو تەپوتۆزیم گەیاندە مەیدانی فۆنەتیک، ببەخشن.

لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 67 دا د.ئاوڕەحمان چەندین نموونەی هێناوەتەوە لەو وشانەی دەنگی «هـ» کەوتۆتە ناو توێژیانەوە. ئەو وشانە هەندێکیان نموونەی دروستن وەک.. بەهرە، بەهار، نهێنی... بەڵام لێرەدا مەسەلەکە پێویستی بە ڕوون کردنەوەیەکی نەفەس درێژی زۆر لایەن هەیە.

أ- لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 30 ژمارە 95 ڕۆشنبیری نوێ گوتوومە «دەنگی "هـ" لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووی بەدەگمەن نەبێ لە ناوتوێژی وشەدا نەهاتوە وەک «نهۆم، سەر بهوردی..» هەرچەندە بە تەواوی لە زاری کرمانجی سەروودا دەنگی «هـ» م بە تاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لەوێدا دەنگی «هـ» هەم بە وەستاوی و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت. لە کرمانجی سەروودا مەیلێک هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت «لە» دەکرێ بە «ل» ئەمەش تا ڕادەیەک لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە».

دیارە من چیم گوتووە:

1- دەنگی «هـ» لە کرمانجی خوارووی بە دەگمەن دەکەوێتە ناوتوێژی وشەوە.

2- لە کرمانجی سەروودا هەم بە وەستاوی لە بەرایی وشەوە و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت.

لە نموونەکانی د.ئاوڕەحمان ئەو بەشەیان لە بنەڕەترا لزومی نییە کە دەیەوێ ئیسپاتی هاتنی دەنگی «هـ» بە وەستاوی لە بەرایی وشەدا بکات چونکە هەموویان بەکار هێنانی کرمانجیی سەروون. منیش دانم بەوەدا هێناوە. دواتریش بۆیان دەگەڕێمەوە.

وەک بە لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ، کەم بوونی دەنگی «هـ» لە ناوتوێژ و بزر بوونی لە کۆتایی وشەی کوردیدا دیارترە تا زمانی فارسی.. هەموو وشەی وەکوو «ئاگاهـ، پناهـ، راهـ، دەهـ، دیهـ....!» لە زمانی کوردیدا «ئاگا پەنا، ڕێ، دە ...» دەتوانین بڵێین لە کوردیدا دەنگی «هـ» بارتەقای هەمزە بە کۆتایی وشەوە نەماوە فارسیش لە چاو پەهلەوی و هەخامەنشی و ئاڤیستا «هـ» ی کەم بۆتەوە بە نموونە لە پەهلەوی پاشگری ناوی مەعنا «یهـ» بووە لە فارسی و لە کوردیدا بۆتە «ی» وشە هەبوە لە پەهلەویدا بە «هـ» دەستی پێ کردووە لە فارسیدا دۆڕاندووەتی وەک:

- هان - أن
- هرم - خرم
- هماناک - مانند
- هوسکارت - سگالید
- هچ - از
- هنگار - انگار
- هندیشیت - اندیشید
- اهندوهـ - انروهـ
- هندرز - اندرز
- هنداخت - انداخت

بنوارە واژەنامەی کۆتایی کتێبی کارنامە اردشیر بابکان، بهرام فرەوشی.

دیراسەیەکی تەواوی دەنگی «هـ» لە کوردیدا بکرێ چاکتر بۆمان دەردەخات کە تێبردنی لە ناوتوێژی وشەدا دیاردەیەکی مێژوویی و بنجییە. لە کۆتایی وشەشدا وەک نەبووبێ وەهای لێ بەسەر هاتووە. بەشێک لەو نموونانەی د.ئاورەحمان هێنابوونیەوە وەک «بانگ هێشتن، نەهات، نەهێشتن، ناهەموار، بێهوودە، بێهۆش...» بەهۆی خێرای کردن کەوتوونەتە نووسینەکەوە دەنا د.ئاورەحمان وەک بەدیهییە دەزانێ نموونەکان بایەخیان نییە چونکە کەرتی پێشەوەیان لە لاوە هاتووە بۆ سەر ئەو وشانەی دەنگی «هـ» یان لە بەراییدایە... لە ئەسڵدا «هێشتن، هات، هەموار، هوودە، هۆش..» بوون و کرانە وشەی لێکدراو [وەک بانگ هێشتن] یان دارێژراو. ئەم نموونانە سەرلەبەری قسەی د.ئاورەحمان دەربارەی نەهاتنی دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا هەڵدەوەشێنن چونکە چەندێکی بتەوێ وشەی وەکوو «دەستئەستوور، نائەمین، بێئەمەک، بەئێش، تێئالان، خۆئەنگێوە، چاوئازا، بێئۆقرە..» دروست دەکرێت. بەهیچ کلۆجێکلیش ئەو نموونە نادروستانە لەسەری حیساب ناکرێ، هەر خوا سەهوو ناکا. د.ئاورەحمان کتێبی لەسەر «وشە ڕۆنان» داناوە، ئیتر نموونەکان لە بەرانبەر باخەبەریی ئەودا لە خۆوە دەسڕێنەوە.

نموونەکانی: «هژمار، هلفرین، هلگرتن، هلهاتن، هنار، هرچ، هشیار، حزحزکەر» هەموویان دەچنەوە بۆ ئەو مەیلەی کرمانجیی سەروو بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە. ئەسڵی وشەکان «ئەژمار، هەڵفڕین، هەڵهاتن، هەڵگرتن، هەنار، هەرچ، [یان هورچ]، هۆشیار، حەزحەزکەر» بووە. کەس بە خەیاڵیدا نایەت «هش» لە «هۆش» ـەوە نەهاتبێ. وشەکانی «هنەک، حسلەت، حشت، عجران، عنکر، عرین» لێیان بەڵەد نیم نایانزانم تاکوو بۆ بنەڕەتیان بچمەوە، ئەوانیش لەسەر لایەنی هەڵە و

سەهووی گوتارەکەی من حیساب ناکرێن چونکە قسەم لە زاری کرمانجی خواروو بوو، کرمانجی سەروو دەنگی بەرایی پریپۆزیشنی «دە، لە» و نیشانەی مضارعەتیش دەوەستێنن.

ب- دەنگی «هـ» ناگاتە دەنگی هەمزە بۆ ئیمتیازی تایبەتی کە لە دەنگەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە. هیچ دەنگێک نییە وەک هەمزە بە ژێدەنگەکانەوە نووسابێ ئاوازەدارەکانی تەنها ئاوازیان لە ژێدەنگەکانەوە دێت.. دەنگی «د» زمانی- ددانییە، «ن» زمانی- لووتییە، «م» لێوی- لووتییە..هتد. چونکە «أ» یش وەکوو هەمزە خزمایەتی هەر بە ژێ دەنگەکانەوە هەیە بۆیەیە وەها هەمزە خۆی پێ دەگۆڕێتەوە، هەر ئەم نزیکییەیشە لە نێوانیاندا کە ئەلفوبێی عەرەبی 28 پیتە تومەز هەردووکیان بەیەک پیت بەخشیوە، لەوەیشەوەیە نرخی دەنگی هەرەدوای «ئەبجەد» تێپەڕی نەکردووە لە 1000.

ئیمتیازی هەمزە لە «هـ» ئەوەیە هەمزە بە ژێ دەنگەکانی دەکەوێتەوە هەرچی «هـ»، وەک بای هەناسە بە هیچ شتێک ناکەوێتەوە. دەنگی «ع»- وەک هەست دەکەم- جیرانی «هـ» ە بەڵام تامی هەمزەی پێوەیە بۆیەیە زۆر جاران وەکوو هەمزە دەبێتە جێگری ئەلف یان دەبێتە هەمزە یان هەمزە دەبێتە «ع»... بە نموونە:

- مابین - مەعبەین
- دابە - دەعبا
- ئەرز - عارد
- عەسکەر - ئەسکەر
- وعدە - وادە
- سادە - سەعدە
- مەزرعە - مەزرا
- کعبە - کابە
- بەعەقل - باقل
- ئەلەمی نەما - عەلەمی نەما
- بەعەجەلە - بەئەجەلە
- ئەژدەها - عەزیا
- ڕابعە - ڕەعبە - ڕابی
- دەعوا - داوا
- دەعوەت - داوەت
- مەعقوول - ماقوول

- معامله مامڵەت، - مامەلە
- معروف - مارف
- مەعلوومە - مالوومە
- معلم - مالم
- عاشق و معشوق - ئاشق و ماشووق
- ئەنبار - عەنبار

هەروەها دەنگی «ع» لەگەڵ «ح» بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە چونکە جیرانی یەکدین و بە ژێ دەنگیش دەکەونەوە. دزەیباتی و بەشێکی خەڵقی ناوچەی کۆیێ سەرلەبەری- «ح، ع» بەیەکدی دەگۆڕنەوە.. «عەمەد، حەلی». لە بەغدا دەمخوێند گوێم لێ بوو پیرێک صەموونی دەفرۆشت دەیگوت «صمون عار- لەجیاتی حار» دەرکەوت بە قسەی خۆی خەڵقی «هەڵەجە» ی شێخ مارفە و 15 ساڵە لە بەغدا دەژیت.. دەنگی «ح» تامی «هـ» ی پێوەیە بۆیەیە ناوناوە بەیەکدی دەگۆڕێن وەک:

- احوال - هەواڵ
- حرکە - هەرەکە
- هفت - حفت
- حرام - هەرام
- هەموو - حەموو
- حیزەمەڕۆ - هێزەمەڕۆ
- حەقیەتی - هەقیەتی
- حقە - هۆقە
- حەڵوا - هەڵوا
- چۆڵ و هۆڵ - چۆڵ و حۆڵ
- حەتتا «حتی» - هەتا
- حەول دان - هەوڵ دان
- حمزە - هەمزە
- بەهەواوە - بەحەواوە

زۆر زەحمەتە دەنگی «هەمزە، هـ، ع، ح » بە «ق، ز، ر، ش، ن....» بگۆڕێن، پشگۆڕێن لە ڕێی نادروستەوە دەبێ،

فۆنەتیک، کە من نەمخوێندوە هەر بەلێکدانەوە و کەمتاکورتێکی خوێندنەوە- نەک خوێندن- تێی دەئاڵێم، دەبێ ڕێ بۆ ئەم دیاردانە دەر بکات و ئەوەی لێی شارەزایە دەستوورەکانی بدۆزێتەوە وەیا بیانسەلمێنێ. بەهەمەحاڵ چونکە دەنگی هەمزە پتر لە هەموان لە پێکی قورگ و ژێدەنگەکانەوە نزیکە [تەنها دەنگی ئەلفی لێ بترازێ] ئیمتیازی وەرگرتووە و وەهای کردووە ماملەت کردن لە گەڵیدا جودا بێ. لەگەڵ ئەمشدا میللەتان بە پێی باری ئاخاوتن و گوێزەگوێز و گۆڕانی دەوروبەر و پێداویستی هەمەجۆرەی ژیان و گوزەران و دەیان کاریگەری دیکە دەنگی کۆن دەسوێنن وەیا دەیپارێزن، دەنگی تازە پەیدا دەکەن و بەیەکدییان دەگۆڕنەوە. وادەبێ میللەتێک نازانێ دەنگی ئاخاوتنی میللەتەکەی دراوسێی بڵێتەوە.

تۆ سەیری وڵاتی نێوان زێی گەورە و زێی گچکە بکە کە پێی دەڵێن سۆران... لە هەر زێیەکیان بپەڕیتەوە باری ئاخاوتن دەگۆڕێ.. لە دەربەندی ڕەمکان ئاوا بیت بۆ دیوی پژدەر فەرقێکی گەورە پەیدا دەبێ... لە سلێمانی بەرەو هەڵەبجە بڕۆ لەهجە دەگۆڕێ پێی ناوێ هەزار میل دوور بکەویتەوە یان هەزار ساڵ چاوەنۆڕی بکەیت بۆ گۆڕانی چۆنایەتیی ئاخاوتن. ئنجا هیچ سەیر نییە زمانی کوردی لە ماوەی پتر لە دوو هەزار ساڵدا گۆڕان بەسەر دەنگەکانیدا هاتبێ و هێندێکی لێ سوابێ، وەکوو «ث، ذ» هی دیکەشی تێکەوتبێ وەکوو «ح، ع» وەیا جێگەی دەنگ لە وشەدا لەق بووبێ وەکوو هەمزە و «ھ» کە لە کۆتایی وشەدا نەماون و لە ناوتوێژیش یا هەرنین یا دەگمەنن. زمانی کوردی نووسینی نەبووە لە کۆنەوە شایەدی بدا بۆ ئەو گۆڕانە مەگەر لە دوو ڕێگەوە بەڵگە بدۆزینەوە: یەکیان، لە بەراورد کردنی نێوان لەهجەکانی ئێستاکەی کە دیارە چەند لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە وەک کە لەهجەی بەغدا و توونس وەیا ئیسفەهان و تاران لەیەکدی دوور کەوتوونەتەوە.

ڕێگەی دووەم ئەوەیە کە بچنەوە بۆ ئەو نووسینانەی شێوەی کۆنی وشەی زمانە ئێرانیەکانی پاراستووە. بە نموونە لە دوو کتێبی «فرهنگ ایران باستان» و «مزدیسنا و ادب پارسی» ئەم وشانە و هی دیکەش دەدیترێن کە لە ئاڤێستا و لە هەخامەنشیدا دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا هەبوە. لە لیستەی وشەی ئاڤیستایی و هەخامەنشی و پەهلەوی، کۆتایی «فرهنگ ایران باستان»، نووسینی پورداود. لە لاپەڕە 358 تاکوو نیوەی لاپەڕە 365 ئەم وشانە دەبینیت:

- تەئیریەنە - ڤەئیچە - مەئیتەلە
- نەئورڤەنت - مەئیغە
- ئەنوروشە - مەئیشە
- ئەپەلوشە - مەئیریە
- بەئیتی - مەئوئیری

- پەئیس - مەرەغو سەئینە
- پوئوروش ئەسپ - مەئورو
- تەئورونە - نەئیرە مەنە
- ثرەئیتەئون - ڤەئیرپە
- خشەثرە ڤەئیریە - ڤیش هەنورڤە
- خرەئوس - ڤوئورو کەشە
- دەئیس - هەئوشیەنگە
- رەئیتیە - هەلوسرە ڤەنگە
- زەئیرینە - هەئیچ
- زەئوروتە - هەئیچەت ئەسپە
- زەتورڤا - هەنورڤە
- سپیرنتومەئینیو هەروئیڤە
- ستەئورە - هوتەئوسا
- فرەزەئینتی - هڤرە خشیەئیتە
- گەثو - گەئوش

لە لیستەی وشەی پەهلەوی کە هەشتا وشەیەکی تێدایە تەنها یەکێکیان هەمزەی لە ناوتویژدایە ئەویش «پشوش هئوروستان» ـە دوای ئەمانە لیستەی فارسی دێت، ئەو وشانەی تێدایە کە ڕیشەی دەچێتەوە بۆ کۆنینە، هەر لە نیوەی لاپەڕە 365 ەوە دەگرێتەوە تا چواریەکی لاپەڕە 370 تاکە یەک وشەی نییە هەمزەی تێدا مابێتەوە.

لە کتێبی «مزدیسنا و ادب پارسی»، نووسینی فرەوشی، چەند وشەیەک هاتووە هەمزەیان کەوتۆتە ناوتویژەوە وەک:

- دیائوهـ «سانگریتییە» - ل،37
- خشڤەئیڤە پەراوێزی - ل،48
- هەئومە - ل،49

هی دیکەش هەن بەڵام لە لیستەی پێشووتردا هاتن، لە لاپەڕە 90 هەمان سەرچاوە ئەم ڕستەیە هاتووە: «مائازارەیوئیش زەرەئوشترە ما پوئور وشەی سپەهی ما دوگدوڤام ئەئیترە پەئیتیش» واتە «مەئازارێنە، زەردەشت، نە پوروشەسپ نە دوغدو، نەمامۆستایان» «دوغدو» دایکی زەردەشتە.

لەم وشانەدا ڕێنوسەکەیانم هێنایە سەر ڕێنووسی کوردی بێ ئەوەی دەست لە شکڵی ئەو پیتە بدەم کە نرخی هەمزەی هەیە. هەرچەند ڕێنووسی فارسی پشتی پێ نابەسترێ بەڵام چونکە لە زۆر وشاندا حەرفی ئەوتۆیان لە لاتینییەوە بە «ی» هێناوە کە ئەگەر وشەکە بۆ فارسی نووسرابایە ئەو حەرفەیان دەکرد بە هەمزە بۆیە باوەڕ دەکەم نووسینەکە ڕاست بێ بەتایبەتی چونکە زۆر ئەو پیتانەی بە هەمزە حیساب کراون چوکڵەیان بەسەرەوەیە بە نیازی نیشانەی جودا کەرەوە.
فارسییش هێندەی کوردی دوژمنی هەمزەی ناو وشە نییە. لەم ڕۆژانەدا گوێمان لە وشەی «خەمەنەئی» دەبێ.

هەمزەی سەرلەبەری ئەو نموونانە دواتر سواوون دەنگی دیکەشیان لەگەڵدا سوواوە.
«زەرەتوشترهـ» بۆتە زەردەشت. «قەهیشتە مەنەء» بۆتە بەهمەن، وشەی «گائو سپیتە» بۆتە گوسفند لە فارسیدا. لەم موناسەبەیەدا دەڵێم د.ئاورەحمان لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 66، لەبارەی تێچوونی دەنگی «هـ» لە وشەی «دەست هاڕ- دەستاڕ» دا نووسیوەتی «بەیەکەوە هاتنی سێ دەنگی کۆنسنانتی بێ ئاوازەی «س» و «ت» و «هـ» گرانە بۆیە یەکێکیان تێدا چووە» ڕاستە ئەم سێ دەنگە بێ ئاوازەن سەرەڕایی بێ ئاوازەیی یەکەم و دووەمیان وەستاویشن، بەڵام دیسانەوە ئەم ڕاستییانە هۆی تێداچوونی دەنگەکەی «هـ» نین. د.ئاورەحمان چەند خاڵێکی سەرەکیی لەو دیاردەیەدا فەرامۆش کردووە.

1) وشەی پشت، خشت، چشت، تفت، فستق، فستۆق… هەموو مەرجەکانی «دەست هاڕ» یان تێدایە و هیچ دەنگێکیش لەو سێ دەنگە بێ ئاوازەی لەهەر وشەیەکدا هەیە تێنەچووە. وشەی «ڕاست هاوێژ» سێ دەنگی «س، ت، هـ» ی تێدایە بارتەقای «دەست هاڕ» لە وشەی «دەست کورت» دا دەشێ دەنگەکەی «ت» لە وشەی «دەست» دا بمێنێ و دەشێ تێش بچێ و وشەکە ببێتە «دەسکورت- وەکوو دەسخور، دەسکوژ، دەسکرد…».
2) لە وشەی «دەست درێژ» دا دەنگی دوای «س، ت» دەنگی «د» کۆنسنانت و ئاوازەدارە نەک کپ کەچی بە زۆری دەگوترێ «دەسدرێژ- وەکوو دەسڕەنگین- دەسماڵ، دەسنوێژ، دەزنوێژ، حەفرەنگ، حەڤڕەنگ».
3) لە وشەی «ڕەش هاوێژ» دا دوو کۆنسنانت «ش، هـ» بەدوا یەکدیدا هاتوون کەچی وشەکە دەکرێتە «ڕەشاوێژ» و «هـ» ەکە تێ دەچێ.
4) لە «شیربەهایی» دا تەنها یەک «هـ» لە نێوان دوو ڤاوڵدایە کە ئاوازەداریشن، ئنجا تێچووە و سڕاوەتەوە و وشەکە بۆتە «شیربایی» وشەکانی «دەهاوێ، دەهێنێ» ش یەک «هـ» ببێتە «دەهی» بەڵام نەکا ئیعتراز بگیرێ بەوەدا کە سڕانەوەی لە مضارعدا بە یەکجاری ڕێ نادات بە نموونە قبووڵ بکرێ لزوم نابینم «دێ، یەت» بەشایەد بگرم، وشەی دیکەش زۆرن لەم بابەتە.

5) لەو ڕایەی د.ئاوڕەحمان تەعلیل نییە بۆ هەڵبژاردنی دەنگی «هـ» بۆ تێدا چوون. بۆچی نەگوتراوە «دەسهاڕ، دەتهاڕ»؟ بۆچی دەبی قیامەت هەر لە بەرخی مەلا ڕابێ؟

کەواتە هاتنی سێ کۆنسنانت دەخلی نییە بەسەر تێداچوونی «هـ» لە «دەستهاڕ»دا. بەپێ سەرنجێکی لە دەنگەکانی کوردیم گرتبێ و دیاردەی دەنگی گەروویم تێد ڕەچاو کردبی تێچوونی «هـ» لەو نموونانەدا دەچێتەوە بۆ سروشتی دەنگی «هـ» کە دەرووی لە دەرووی دوو دەنگی ڤاوڵی «ا، ی» وە نزیکە بۆیە لە زۆر باردا خۆی بە ئەوان دەبەخشێ. لە ئاست بزوێنی «و» دا وەها خۆبەختکەر نییە چونکە دەنگی واو لێوییە و لە دەرووی «هـ» وە دوورە بۆیە کاری «هۆندییەوە» لە مضارعدا نابێتە «دۆنێتەوە»، وشەی «دەهۆڵ، سەهۆڵ» کە بۆتە «دۆڵ، سۆڵ» بە سوانی عادەتی «هـ» ـەکەیان تێچووە نەک بە قۆناغی «ماضی و مضارع» دا وەک «هات، دێ...» بە سەرنج دەردەکەوێ «هـ» پتر بۆ بزوێنی درێژ خۆ بەر دەدات. هەرچی کاری «هەناردی» یە چونکە بە زۆری لە سەرەتاوە کراوەتە »ناردی» بۆیە لە مضارعدا دەبێتە »دەنێرێ» کە فەتحەیە.

جارێ هەر وشەی «بەرەڵڵا» م بەبیردا دێت کە لە «بەر هەڵدراو» ەوە هاتووە و دەنگی «هـ» تێیدا خۆی بۆ فەتحە بەخت کردووە بەڵام چونکە وشەکە وەها شێواوە هیچی بەسەر هیچی نەماوە دەستووری لێ وەربگیرێ بۆیەیە هیچ دەلالەتێکی سەربە «هـ» نابەخشێ.

وشەی «هەنووم» هەر دەمێنێتەوە بە «دەهەنووم» نەک «دەنووم». لەگەڵ ئەمەشدا مەرج نییە دەستوورە باسکراوەکە بچێتە پلەی حەتمییەتی یاسایی کیمیا و فەلەک چونکە ئاخاوتن بەلای «تجرید» دا بۆتەوە پتر لەوەی ماددی بێ. بە نموونە کاری «هاڕی» کە «دەستاڕ» ی لێ لە مضارعدا نابێتە «داڕێ». ئەگەر «هیچاندی» م لێ بسەلمێنن بە کاری ڕابردوو وەک کە لە نووسینمدا بەکارم هێناوە لە مضارعدا نابێتە «دیچێنێ» بەڵکوو دەمێنێتەوە بە «دەهیچێنێ».
وشەکانی «بەرهەڵست، بەرهەم، بەرهەتاو، بەرهەڵبێنە، سەرهەڵقەنە...» وەکوو خۆیان بێ سووانی دەنگی «هـ» دەمێننەوە کەچی «هەویری هەڵهاتە، دەغڵی هەڵهاویتە» دەبنە «هەڵاتە، دەراویتە» بەڵام «هەڵاوێشتن، هەڵهاویشتن» هەموویان باون. بەهەمەحاڵ سروشتی دەنگی «هـ» و جیرانەتی لەگەڵ ڤاوڵدا هۆی ئەم ئاڵوگۆڕەیە. ئەم ڕوون کردنەوەیەش لە منەوە بۆ جوابەجێیی نییە.
دەنگناسانی کورد با سەرنجی لێ بگرن، ئەگەر بەرەو دروستییەوە بوو لە هەموان پیرۆز بێ دەنا خەزنە نییە پەرۆشی بۆ بخورێ. چ تەعلیلەکەی د.ئاوڕەحمان ڕاست دەرچووبایە و چ ئەمەیان ڕاست دەرچێ وەیا دەرنەچێ هەردووکیان ویستوویانە لە ڕێی فۆنەتیکەوە دیاردەیەکی سووانی دەنگ ڕاڤە بکەن.

بە وردبوونەوە لە تاقی کردنەوەی دەنگی دیکە بۆ تێچوون و تێنەچوون لەو تەرزە شوێنەدا کە دەنگی «هـ» تێدەچێ پتر قەناعەت دەهێنین بەوەی کە سروشتی «هـ» دەوری هەیە لە تێچوونی. بە نموونە هەرچی کار هەیە وەکوو: کێشای، باری، پاراستی، پێوای، نالاندی، ناشتی، وێرای، زانی، ڕازاندییەوە، پاچاندییەوە، تاسا، قاڕاندی... لە مضارعدا تاقییان بکەوە دەبینی دەنگەکانی پێشەوەیان تێناچێ وەک کە «هـ» تێچووە زەحمەتیی دەربڕین کە ببێتە هۆی تێچوونی دەنگ لە وشەی وەکوو «دەست کەوت، دەست گیران، دەست درێژ، دەست ڕەنگین، حەفت ڕەنگ...» دەدیترێ کە وشەکان دەبنە «دەسکەوت، دەزگیران، دەزگرە، دەسدرێژ، دەسڕەنگین، حەفڕەنگ...» لە هەمووشیاندا دەنگی «ت» کە لە ناوەندایە تیدەچێ هێندێکیان، بگرە بەشی زۆری وشەکانیش دەنگی ئاوازەداریان تێدایە.

ج- من کە لە گوتارەکەمدا باسی دەگمەن بوونی دەنگی «هـ» ی ناو وشەم کرد وەیا گوتم ئەویش و «ع، ح» یش لە بەرایی وشەوە دێن و قاوڵ بەدوا خۆیاندا دێنن مەبەستم ڕوون کردنەوەی باری دەنگی هەمزە بوو کە چۆن وەک دەنگێکی گەروویی دراوسێی ژێدەنگەکان لە بەرایی وشەوە دێت لەوە بەولاوە ئەو دەنگانە چۆناوچۆنی بێن هەر فۆنیمن و وشە دروست دەکەن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ.. سوانیان بەسەردا دێت و بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە و هەرچی بۆ فۆنیم ڕەچاو کرابێ لەواندا دێتە جێ. چ کەمایەتیش پەیدا نابێ کە لە بەرایی وشەوە بێت وەیا قاوڵ بەدوا خۆیدا بهێنێت.

«دەنگی گەروویی» دیاردەیەکە هی نەدیتن نییە. بەپێی دراوسییەتی دەنگەکەش لەگەڵ ژێدەنگەکان تایبەتیەتی جوداکەرەوە پەیدا دەکات لەو بوارەشدا لە یەکەم پلەدا هەمزە دێت و دووەم «هـ» پاش ئەوان «ع» ئنجا «ح» هەرچی «غ- ح» ـە پشکیان لە دراوسێیەتی ژێدەنگەکان نەماوە و بوونەتە دراوسێی بەینی «ح» و «ک»، سرەی ئەو دەنگانەش بەم جۆرەیە هەمزە، «هـ»، «ع»، «ح» ئنجا «غ»، «خ»، «ک».. من بەپێی هەستی خۆم وەهایان دەناسمەوە دەشێ پێش و پاشێک هەبێ بەلام باوەڕ ناکەم گرنگ بێ و دەستوور بگۆڕێ. دوو دەنگی «غ»، «خ» بوونەتە برای دەنگە عادەتیەکان و لە هەموو شوێنێکی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا دێن.

ئەگەر بسەلمێنن هاتنی دەنگ لە بەرایی وشەدا بە قاوڵەوە و نەهاتنی لە ناوتوێژ و کۆتایی وشەدا دەبێتە ئیسپات بۆ فۆنیم نەبوونی دەنگەکە دەبێ دان بە شتێکدا بهێنین کە لەو مەیدانەدا قسەی ڕابەرە دەنگناسەکانی ئەورووپا بەجارێ هەڵدەتەکێنێ.. سەیری فەرهەنگێکی فرەنسەیی بکە و سەر بەو وشانەیدا بگرە کە بە پیتی «هـ» دەست پێ دەکەن. دوو دیاردەی زەق دەبینیت یەکیان ئەوەیە سەرلەبەری ئەو «هـ» انە بزوێن بە دوایاندا دێت بە تەواوی وەکوو هەمزەی کوردی و ئینگلیزی و فرەنسەیی و.... تەنانەت «ئنجا، ئحم» یشیان تێدا نییە. دووەمیان ئەوەیە تاکێک لەو

«هـ» انه ناخوێندرێتەوە و دەکوژرێن و بەشی هەرە هەرە زۆریشیان جێگە بۆ دەنگی هەمزە چۆڵ دەکەن هەر بۆیەش بوو گوتم «پیتی هـ» نەک «دەنگی هـ».

ناوناویەکی یەکجار دەگمەن «هـ» لەناوتوێژی وشەی فرەنسەییدا دەدیترێ بەڵام لەوێشدا هەر دەکوژرێ و جێ بۆ ڤاوڵی دوایەوە چۆڵ دەکات، تەنانەت وشەی بێگانەی وەکوو «مەهەراجا، ماهومیت، محەمەد» یش ئەو دەنگەیان تێدا دەسوێت. بەکورتی هەر دەڵێی دەنگی «هـ» لە فرەنسەییدا پەیدا نەبووە و بەخۆڕایی لە فەرهەنگاندا نیگاری دەکێشن ئنجا ئەگەر هاتنی دەنگ لە بەرایی وشە بە ڤاوڵەوە ئیسپاتی فۆنیم نەبوونی دەنگەکە بکات دەنگی «هـ» لە فرەنسەییدا سێ جاران لە فۆنیم بوون دەکەوێ جارێکیان کە لە پێشەوەی وشەوە و لە ناوتوێژدا بە ڤاوڵەوە دەنووسرێ جاری سێیەمیشیان کە خۆی بەقوربانی هەمزە دەکات هەمزەیەکی پێی ڕەوا نادرێ فۆنیم بێ، لە ئینگلیزیشدا وەک بارەها گوتم «هـ» لە بەرایی وشە بە ڤاوڵەوە دێت لە ناوتوێژیشیدا دەگمەنە و هەمیشە ڤاوڵیشی بە دواوەیە لە کۆتایی وشەیشەوە نایەت مەگەر لە وشەیەکی وەکوو hurrah نەبێ کە «هـ» ـەکەی دواییني ناخوێندرێتەوە ئیتر چۆن هەقم نییە بڵێم ئەو ڕابەرانە چی بیڵێن لە بارەی هەمزەوە بایی فلسێکە. دەبوو تەعبیرێکی ناسکتر بهێنمەوە بەڵام نووسەری زۆر گەورە تەعبیری یەکجار ڕەقتریان بۆ غەیری خۆیان بەکار هێناوە نەزاکەتی تەعبیریش حەقیقەتی باسەکە ناگۆڕێ بەرانبەر دیاردەی وەها ئاشکرا تەئویلی باهەڵدراوی ئەو ڕابەرانە بێ بایەخ دەزانم.

لێیان ناسەلمێنم ئەو «هـ» ـەی کە وجودی لەو وشانەدا نییە فۆنیمە، هەمزەکەی کە بووە جێگریشی فۆنیم نییە. ئەو ڕابەرانە یان دەبێ بڵێن هەمزە و «هـ» بە جووتە فۆنیم نین و هیچن یان هەردووکیان فۆنیمن خۆ ئەگەر بڵێن بە جووتە هیچن من هەر لێیان ناسەلمێنم. بۆ خۆیان قسەیەک دەڵێن لە بارەی ئەو دوو دەنگەوە تەنها هێزێکی تێدا بێت هەر ئەوەندەیە کە خۆی خۆی هەڵناوەشێنێتەوە لەچاو ئەوەی بڵێن «هـ» فۆنیمە و هەمزەش نا. ڕاستە بێ فێڵە بێ عەیبەکە ئەوەیە هەردوویان فۆنیمن. لە ئینگلیزیدا هەردوویان هەن لە فرەنسەییشدا هەمزە هەیە بە ئەسڵ «هـ» ش هەبوە ئیستا لە سەر زمانیان سووک بووە، لە لەهجەی بەرتەسکیش ماوە. زمانی دیکەی دنیاش پڕن لە هەمزە و «هـ» زمانی وەهاشیان تێدایە هەردوو دەنگی هەمزە و هێ لە بەرایی و ناوتوێژ و کۆتایی وشانیانەوە دێن بە وەستاوی و بە بزوێنەوە ئیتر چیمان دەوێ لەوە زیاتر؟ هەر ماوە داوا لە هەمزە بکەین بە دەنگ بێت و بلێ کوڕینە فۆنیمن. خۆ هاواریش دەکا بەڵام گوێی نادرێتێ کەچی قورس کردنەکە دەنگیش ناکا دەڵێن فۆنیمە.

ڕوون کردنەوە پێویستە لە بارەی مەبەست لە «سوان»ی دەنگ مانای چی دەنگ دەسوێ؟ ئایا فۆتانی دەنگ مەبەستە یان سووک بوونی یان بزر بوون و دەرکەوتنەوەی یان شرانەوەی لە پەنا دەنگی دیکەدا ...؟

سوانی فۆنیمە ئاشکرا سەربەخۆکانی وەکوو «ب، ق» هەمزە «د، ر، غ، م، ن، و، س، ی...» دیاردەیەکە هەموان دەگریتەوە. کورتە بزوێنەکان هەرچەندە سەربەخۆش نین بارتەقای دەنگی ئەلف کە ئەویش بێ کۆنسنانت دەر نابردرێ سەرلەبەریان سوانیان بەسەردا دێت. بە سەرنج ڕاگرتن لەم دیاردەیە دەردەکەوێ کە ئەم پلە خواروژوورانە لە سواندا هەن...

1) نەمانی فۆنیم لە زماندا وەک نەمانی «ذ، ث» لە کوردیدا.
2) نەمانی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری یەک زمان وەک کە لامی قەڵەو لە بەشێکی کرمانجیی خواروو بەکار نایەت. ئەم فۆنیمە لە کرمانجیی سەرووودا دەرنەکەوتووە. ڕەنگە بشێ بڵێین «پەیدا بوونی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری زمانی کورد» چونکە لە سەردەمی مادەکان و هەخامەنشیشدا دەنگی لامی لاواز و قەڵەو جارێ پەیدا نەبوو بوو، بە نموونە «ئەلبورز، ئەلوەند، بەلخ» لەو سەردەمانەدا «هەرە بەرزەئیتی، ئەتورڤەنت، باختەری» یان پێ گوتراوە [فرهنگ ایران باستان ل،298].
3) گۆڕینەوەی دەنگ بە یەکێکی دیکە وەک کە دالی «مەند» لە سلێمانی بە گاف دەگۆڕێ «دەربەنگ«.
4) سوان و مانەوەی فۆنیم لە وشەدا وەک کە دەگوترێ «دەستد» و «دەستک» وەیا «قەننە» و «قەڵنە».
5) مانەوەی فۆنیم لە نووسیندا بێ ئەوەی بخویندریتەوە: ئینگلیزی و فرەنسەیی پڕن لەو نموونانە.
6) گۆڕانی دەنگی فۆنیم لە دراوسێیەتی دەنگێکی دیکەدا وەک کلۆر کردنی «ک، گ» ی بەرایی «ی» لە کوردیدا وەیا گۆڕانی «س» بە «ز» لەتەک دەنگی ئاوازەداردا «دەستگا= دەسگا= دەزگا، دەستگرە= دەسکرە= دەزگرە». لە نێوان زمانەوانانی کورد وەها ڕۆیشتووە کە هاتنی دەنگی «ل»ی وەستاو لە پێش «ت»دا دەبێتە هۆی گۆڕانیان بە «ل، ط» وەک «خڵط، باڵطۆ، قەڵطارە»... ڕاستییەکەی دەنگی «ل» و «د» یش ئەو کارە دەکەن و دالەکەی قەڵەو دەکرێ بەرەو «ض» دەبێتەوە وەک «غڵدە، داڵدە، گۆڕی حەمەخاڵدان [شوێنێکە لە شاخی باواجی-کۆیێ]، پاڵدە، جەڵدە...

سەرلەبەری ئەو حاڵەتانە دەخلیان بەسەر فۆنیم بوون و فۆنیم نەبوونی دەنگەوە نییە و نابنە بنەمای تاقی کردنەوەی دەنگ. لە وشەی وەکوو «دەسکرد، دەسکوژ...»دا نابێ بچنەوە بۆ «دەستکرد، دەستکوژ...» و لەوێوە بڕیار بدەین کە ئەو «ت» ـە فۆنیم نییە. هەر چونکە بە تێچوونی واتا نەگۆڕا ئێمە لە ئاکامی گۆڕان و هەڵسوکەوتی زمانەکەماندا گەیشتووینە بارێک هەردوو جۆری «دەستکرد، دەسکرد» ی تێدا باوە. ئەگەر بمانەوێ لە «دەسکرد» دا فۆنیم تاقی بکەینەوە دەبێ خەریکی فۆنیمەکانی «د، ە، س، ک، ر» بین. فۆنیمی «ت» لە هەزاران وشەدا

زیندووه لێرەشدا لزوم بە وردپێوی درێژدابڕین نابینم. زماناسان و دەنگناسەکان ئەم حاڵەتانە دەزانن، دواتریش وێنەی دیکە لە جۆری گۆڕان و تێچوونی فۆنیم دەبینین...

سوان و گۆڕانێکی دیکە هەیە لە دەنگدا جودایە لەوەی باسمان کرد، ئەویش بە دوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێ:

یەکەمیان هاتن و چوونی ئەو نەبرە و توندی و نەرمیی ئاخاوتنەکە کە حاڵەتی ئاخێوەر داخوازیی دەکات وەک: تووڕەیی، ڕەزامەندی، هەڕەشە، پاڕانەوە، تێڕاخورین، پرسیار تعجب. نەبرە و ئاوازی ئەم حاڵەتانە پەیدا دەبن و هەموو ڕستە دادەگرن نەک تاکە فۆنیم کە حاڵەتەکەش بەسەرچوو ئەوانیش تێدەچن. هەڵبەت ئەمانە فۆنیم دروست ناکەن هەرچەند بۆ هەندێکیان نیشانەش داندراوە وەکوو «؟، !».

بەشی دووەم هاتن و نەمانی کەسرە موختەلەسەیە کە من پێی دەڵێم «قورس کردن». قورسایی ئەم ناوەیشم بۆیە بەسەر دابڕیوە چونکە ئاخێوەر نایەوێ فۆنیم ببزێوێ، بەڵکوو تاکە مەبەستی ئەوەیە بتوانێ بێ بزوێن کۆنسنانتێک بە یەکێکی دیکەوە ببەستێتەوە. بە نموونە کورد دەڵێ «کردم». هەڵبەت دەبێ دوو دەنگ «ک، د» قورس بکات دەنا ناتوانێ فۆنیمی دیکەیان بەدوادا بهێنێ. لە فارسیدا دەگوترێ «کردم – کەردەم» و بە بزوێنی ئاشکرا تێکی بەستوون کە بزوێنەکان هەڵستان مایەوە قورسایی وەیا کەسرە موختەلەسە فەرمانی تێکبەستن جێبەجێ بکا. ئەم قورساییەش کورتکراوەی کورتەبزوێنەکەی فەتحە نییە چونکە کە بە تەجرەبە درێژە دەدەیت بەو ئاوازەیەی کە لە دەربڕینی «ک» ی «کردن» دا پەیدا دەبێ، فەتحە پەیدا نابێ، ئاوازەیەکی بێهۆیە کە لە هیچ دەنگێکی بزوێن و نابزوێن ناکات، دێتە کایەوە. ئەمەش یەکێکە لەو هۆیانە کە ناوی «كسرة مختلسة» بە هەڵە دەزانم چونکە ئەگەر «كسرة مختلسة» بایە دەبوو لە درێژ کردنەوەیدا کەسرە پەیدا ببێ. ڕەنگە تەجرەبەکەشم وەکوو تەجرەبەی «بردنەوە ژووری هەوا» لێ بەعەیب بگیرێ بەڵام داخوازی مەنتیقی لێکۆڵینەوەم زاڵترە لە ترسی عەیبداری. هەروەک هاتنی دەنگی «كسرة مختلسة - قورسایی» بۆ ناو وشە وەکوو هاتنی «د، هـ و، چ...» نییە کە بریتیی بێ لە ڕاگوێستنی دەنگێکی حازر بەدەستی بە پۆز و زەق هەروەهاش سوانی دەنگەکە وەکوو سوانی «د، هـ و، چ» نییە لە ئاکامی ئاڵوگۆڕی زمان وەیا داخوازیی واتا وە یاخو گۆڕینەوە بە دەنگێکی دیکە وەیا جیرانەتیی دەنگ و دەنگ، وەیا جیرانەتیی میللەت و میللەت گۆڕان و تێچوونی بەسەردا بێت. ئەم دەنگە بێهێزەش هەر وەکوو هەیەجانی تووڕەیی ئاوازەیەکی تایبەتی بۆ ناو ڕستە دەهێنێ ئەویش بە پێداویستیی دەربڕینی دەنگ پەیدا دەبێت. دیسان هەر وەکوو ئاوازەی تووڕەیی بە نەمانی تووڕەیی هەڵدەستێ، ئەمیش بە نەمانی پێداویستیی دەربڕینی دەنگ تێدەچێ.

ئەم لێکچواندنەی قورسایی و ئاوازەی تووڕەیی تەنها لە ڕووی «پێداویست» بوونە نەک بڵێم لە یەک پلەدان چونکە لە سەرەتاوە لێکم جودا کردوونەوە لەگەڵ ئەمەشدا ئاوازەی تووڕەیی کەم و زۆر واتایەکی تازە بۆ ناو ئاوختن دەهێنێ کەچی قورسایی دەخلی بەسەر واتاوە نییە. ئەم لایەنەش دواتر ڕوونتر دەبێتەوە.

کە قسە لە زمانی لە کوردی بکەین ئەم چەند دەستووورە لە هاتن و بزر بوونی قورس کردنەکە هەڵدێنجرێ..

1- دەنگی سەرەتای وشەکە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات بە ناچاری دەنگە بێ هێزەکە پەیدا دەبێ بۆ خاتری دەنگی کۆنسنانتی دووەم بە دوا یەکەمدا بێت وەک ئەوەی هەتا تووڕە بیت ئاوازەی تووڕیی لە قسەتدا دەردەکەوێ. لە کرمانجی سەرووودا بیستوومە وشە هەیە بە دەنگی بێ بزوێن و بێ قورساییش دەست پێ دەکات ڕەنگە قسەکە ڕاست بێ چونکە لە وشەی وەکوو «فتار، ستاندن، شتومەک.. » دا هیچ ئاوازە بە دوا فۆنیمی سەرەتای وشەکاندا نایەت بە عادەت قورسایی ئاوازە پەیدا دەکات.

2- لە نێوان ئەو دەنگە کۆنسنانتانەدا کە گونجانی تەواو هەیە وەکوو... «ش ت، ر د، ر ت، ن گ، ن د، ل ت، ن ج، س ت» قورسایی پەیدا نابێ چونکە دەربڕینی کۆنسنانتی دووەم پەکی لەسەر قورس کردنی دەنگی یەکەم نەکەوتووە، نەک چونکە قورسایی لەو شوێنەدا نەهاتووە. وشەکانی «دەنگ، ماست، پشت، گەنج، بەرد، خڵت، کەرت، بەند» قورسایی تەحەمول ناکەن بۆیەیشە هەموویان یەک بڕگەن لەگەڵ ئەمەشدا کە هاتی قورساییت خستە نێوان ئەو جۆرە دەنگانەوە واتای وشە ناگۆڕێ. بە نموونە نالی هاتووە لەبەر کێشی شیعر قورسایی خستۆتە سەر دەنگی «س» لەم بەیتەدا، واتای وشەکەش نەگۆڕاوە:

ڕاستی صەیقەلییە تیغی زمانی نالی
نەرم و تونر ئاوی گەڵووگیرە قسەی پێ دەربڕێ

وشەی «ڕاستی» بە قورس کردنەکە بۆتە سێ بڕگە لە جیاتی دوو بڕگە. لزوم نابینم درێژە بدەم بە نموونە هێنانەوە، مەسەلەکە زۆر ڕوونە.

3- لە نێوان ئەو دەنگانەی گونجانیان لەگەڵ یەکدیدا لە پلەی دوەمدایە وەکوو دەنگەکانی «نک، رگ، خ ت، رچ..» دەشێ قورسایی لە بەینیاندا هەبێت و نەبێت وشەکانی «دەنگ، مەرگ، بەخت، ورچ..» لەوان بەیەک بڕگە دەرببڕدرێن هەر وەک مومکینیشە ببنە دوو بڕگە و بگوترێ «دە، نک، مە، رگ، بە- خت،و- رچ» لە هەردوو شێوەدا واتای وشەکان ناگۆڕێن..

4- لە نێوان ئەو دوو دەنگانەدا کە گونجانیان لە پلەی سێیەمدایە وەک..« ن م، ل م، ت ن، س ر، زر، ڕز، م ل، ت ر» دەبێ قورسکردن دەرکەوێ تاکوو بشێ کۆنسنانتی دووەم لە دەمەوە دەربێ وەک کە لە وشەکانی «گەنم، زەڵم، کەتن، کەسر، بزر، وەڕز، هوومل، چەتر..» دا دەبێ قورسایی هەبێ و وشەکان ببنە دوو برگە «گە- نم، زە- ڵم، چە- تر» هەتا فۆڕمی وشەکان لەو بارەدا بێ قورسایی‌یەکە بەردەوام دەبێ و مومکین نییە هەڵستێ بەڵام کە گوتت «گەنمەکە، لە زەڵمەوە بۆ هەڵەبجە، کەتنی وەها نەکراوە، کەموکەسری زۆرە، چاکەی دارا بزرە، وەڕزی مەکە، ئەو هووملانە لە زێوە هاتوون [هوومل ماسی ی زۆر گەورە]، چەترەکەم کڕی» دەشێ قورساییەکە دەبێتە حەتمی وەکوو «کەموکەسری، لە زەڵمەوە، چەترەکە، کەتنی گەورە«. هەرچۆنێکیش وشەکان دەرببڕیت واتایان کەم و زیاد ناکا ئەوەندە هەیە کە قورساییت خستە سەر دەنگێکی وەکوو »ڵ» ی «زەڵمەوە« دەزاندرێ کوردنیت وەیا بە شۆخی وەها دەڵێیت یان لەهجەی ناوچەیی‌یە.

5- دەشێ لە دراوسێیەتیی دوو وشەدا وەها ڕێک بکەوێ دوو دەنگی وەکوو «س ت- ش ت» کە لەگەڵ یەکدیدا دەگونجێن، بکەونە تەنیشت یەکتر و بەحوکمی ڕێزمان نەک دەنگسازی قورسایی بخرێتە بەینیانەوە وەک کە وشەی «گەش» بخەیتە ڕستەوە و بڵێیت «گوڵی گەشت چنی» لێرەشدا کە گوتت «ئیمرۆ ڕۆژی هەرە گەشتە« قورسایی‌یەکە هەڵدەستێ و ناشێ دەربکەوێتەوە. لێرەدا سەر لە نوێ حوکمی دەنگسازی بەسەر ڕێزماندا زاڵ بوو.

ئەم زاڵ بوونە لەم شوێنەدا وەها فەرمانڕەوایە لەگەڵ سەرلەبەری دەنگەکاندا ڕۆیشتووە نەک هەر دەنگی گونجاو، بە نموونە دەڵێی «قسەکەت چووە دڵم» و قورسایی دەخەیتە سەر «ڵ» ەکە بەڵام کە گوتت «قسەکەت بە دڵمە« قورسایی نەما و جێشی نابێتەوە لە هەموو حاڵاتیشدا واتا ناگۆڕێ.. نەگۆڕانی واتاش بە هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێهێزە لەوەوە دێت کە بە ئەصل دەنگەکە بەشداریی نەکردووە لە واتای وشە یەعنی بەشێکی بنجی و دروستکەر نییە لە ئاخاوتندا. تاکە هۆی بەستنەوەی دوو دەنگ بەپێی داخوازیی باری ئاخاوتن پەیدای دەکات و هیچ واتاش لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ کە فۆتاش چ واتای لە گەڵدا نەبووە تاکوو لە گەڵیدا نەفوتێ. مەرجی یەکەمی بەشاری کردن لە واتای وشەکە فۆنیمی پێ دەناسرێتەوە لەم قورس کردنەدا وجودی نییە د.ئاوڕەحمان بۆ چارەسەرکردنی دیاردەی هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێهێزە بە پێی دەستووری دەنگسازی لە ستوونی دووەمی ل،64 دا دوو نموونەی هێناوەتەوە، نموونەی یەکەمی لە «نووسین، پێنووس» و لە »نووسرا» هێناوەتەوە گۆیا واوی «نووسین، پێنووس» درێژترە لە هی «نووسرا بە پێی ڕای د.ئاوڕەحمان هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی کە لە «نووسین، پێنووس» دا هێز [هێز= stress م. م] لەسەر دەنگی «وو»ە بەڵام لە «نووسرا»دا هێزەکە دەپەڕێتەوە بۆ سەر ئەلفی کۆتایی وشەکە ئنجا دەڵی «جا بزوێنێکی درێژی وەک «وو» لە بارەی بێهێزیدا وەک «و» ی لێ

بێت ئەوە بزوێنێکی ئێجگار کورتی وەک «ا» ئەگەر هێزی لەسەر نەبێ بە دیار نەکەوێ شتێکی دوور لە یاسا و دەستوور نییە«.

نموونەی «نووسین، پێنووس» و «نووسرا» پتر بەلای ڕێزماندا دەچنەوە بەڵام چونکە ناوی هێز و تێچوون و سووک و قورسی لێ هات قبوڵ دەکرێ و دەشێ ڕوون بکرێتەوە.

1-کاری «نووسی» لە بارترە ببێتە هاوتەرازووی «نووسرا».

2- واوی »نووسرا» ئەوەندە کورت نییە ببێتە «و-ضمة».

3- مەسەلەی هێز دەخلی نییە بەسەر کورت و درێژیی واوەکان: ئەحمەد نووسی / نامە نووسرا - لەم ڕستانەدا هۆیەک نییە دەنگی واوی «نووسی» بخاتە ژێر هێزەوە و واوی «نووسرا»یش لە هێز بکەوێ.

4- هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی لە «نووسرا»دا دوو کۆنسنانتی «س، ر» کمێک واوەکە تەنبەڵ دەکەن ئەگەر «نووسا» بایە فەرقی نەدەبوو لەگەڵ «نووسی». وشەی «نووسی، پێنووس» بەوەدا واوەکەی هەناسەسوار نابێ کە کۆنسنانتێک لە کۆتاییاندایە چونکە داخوازی هیچ ئەرکێکی نەکردووە.

بۆ پتر ڕوون کردنەوەی خاڵی سێیەم و چوارەم نموونەیەکی زیندووی پڕبەپێستی بابەت هەیە: لە پژدەر دەگوترێ «کوشتن - کوشتی» بەڵام لە کاری کارابزردا ناڵێن «کوژرا - دەکوژرێ» بەڵکوو ئەو «ر»ە مابایەوە نەدەکرا واوەکە درێژ بکرێتەوە چونکە هەم لە ئەصلدا کورتە هەم هاتنی دوو کۆنسنانت لە «کوژرا»ش وەکوو «نووسرا» کارا بزرە؟ لە کاری «هەڵترووشکا»دا کە وەکوو «نووسا» کارا دیارە هەرچەندە مەسەلەی هێز لە بەیندا نییە، چونکە دوو کۆنسنانتی «ش، ک» هەن واوەکە نەختێک لێی کورت دەکرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم موناقەشەیە لە بنەڕەتەوە دەخلی بەسەر تێچوونی کەسرە موختەلەسەوە نییە.

وەک پێشتر باسم کرد. هاتوچۆی ئەم دەنگە بێهێزە تاکە هۆی داخوازیی دەربڕینی دەنگ لە بارەی خۆیدا پێکی دێنی هەرچی stress وەیا هێز دێتە سەر کەسرە موختەلەسەیەکی لە وشەدا مەوجوودە نەک دەبێتە هۆی پەیدا بوونی. تۆ بێنە وشەی «کردم» تاقی بکەوە، لە دوای «ک» و «د» دا ئەو قورساییە هەیە، ئنجا دەتوانی هێز بخەیتە سەر قورسایی داوی «ک» ـەکەوە وەیا دوای «د»ەکەوە وەیا هەر دوویانەوە بە پێی داخوازیی مەبەست ئەنجا چونکە قورسایی لە دوا «ر» ەکەوە نییە ناتوانێ هێزی بەدوادا بێنیت ئەگەر ویستت هێز بێنیت پێویستە لە پێشەوە

قورسایی بخرێتە سەر ئەو «ر»ە و کارەکە لە دوو بڕگەوە بکەیتە سێ بڕگە ئنجا هێز بدەیتە ئەو قورساییە ئەوساش وشەکە لە کوردی دەشۆرێ. کە قورسایی هەبوو پەکی لەسەر هێز ناکەوێ کە نەش بوو هێز ناچێتە سەر هیچ لە لایەن واتایشەوە ئەو هێزە چ لەسەر «د، و، ر، م...» بێ و چ لەسەر قورسایی بێ واتایەکی تەجریدی بە وشە وەیا ڕستە دەبەخشێ، هەرچی قورساییە واتای پێوە نییە چونکە وەک تەقەڵی دروومانە بۆ شوێنی پێویست بەڵام نەک تەقەڵی ماددی وەک دەزووی. لە فەرزی من بە سەهوو نرخی تەقەڵم دابێتێ ئەو هەر دەمێنێتەوە وەک هەیە چ دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هێشتان لایەنی گونجان و نە گونجانی دەنگ پێوەبەندی هەیە بە تەکوینی وشەی کوردی لەو قورسکردنە چونکە بەشێکی زۆری وشەکان بە حوکمی ئەو گونجانە شکڵ وەردەگرن، بە نموونە وشەی «بڵند» کە دوو بڕگەیە و بریتییە لە «ب- ڵند» بە حوکمی گونجانی «ن- د» ئەو شکڵەی وەرگرتووە چونکە ئەگەر بگوترێ «بڵ- ند» دەبێ قورسایی بخرێتە سەر «ن»ەکە ئەمەش دژی یاسای فۆنەتیکی کوردییە. وشەکانی «دەرد، دۆست، سارد، گۆشت، پێت، قەڵت، چەند، ڕەند، مەند، نەنگ، شەنگ، جانگ.. هەشت، بیست، گەشت».. و صەدانی وەک ئەوان ژمارەی بڕگەیان بەندە بە گونجان و نەگونجانی فۆنیمەکانیان ئەوانە هەموویان چوار فۆنیم و یەک بڕگەن چونکە لە هەموویاندا دوو فۆنیمی کۆتاییان لەگەڵ یەکدیدا دەسازێن. وشەی «مزر» سێ فۆنیم و دوو بڕگەیە چونکە «ز، ر» بەیەکەوە ناسازێن دەنا وەکوو «مشت، مردمست» دەبووە یەک بڕگە. هاتنی قورسایی بۆ سەر«ز» ی «مزر» و نەهاتنی بۆ سەر «ش، ر، س»ی وشەکانی دیکە بە هونەری خۆی وەیا ئارەزۆی من و تۆ نییە بە پێی باری گونجان و نە گونجانی دوو فۆنیمی دواییی وشەکانەوەیە، کە گوتت «ماستەکە مزرە» قورسایی‌یەکە دەبێتە دڵخواز کە گوتت «مزرە سێو» قورسایی‌یەکە تێ دەچێ، لە هیچ بارێکیشدا تەئسیری سەلبی و ئیجابی لە واتای وشە نەکردووە. قورسایی لە خۆوە وەکوو فۆنیمە ڕاستەقینەکان بۆ ناو وشە نایەت، بە ئارەزۆش نایەت: دەبێ ناچاریی فۆنەتیکی بیهێنێ و نەمانی ناچارییەکە بیسوێنێ. هەر چونکە قورسکردن پێداویستی دەربڕینی کۆنسنانتی وەستاوە بۆ لکاندنی بە کۆنسنانتی دوایەوە لە باری تایبەتیدا چ دەخلێکی بەسەر واتاوە نییە، هەندێ جار قورسایی‌یەکە لە بارێکدا دەبێ هەڵستانی مومکین نەبێ وەک لە وشەی «فرچک» دا قورسایی سەر «ف» ـەکەیە بە «ر» ەکەوە. ئێمە پێمان دەکرێ بڵێین «فچک، فک، فرک» و فۆنیمی زەق و زۆپ بەلاوە بنێین بەڵام لە هەموو حاڵاتدا قورسایی سەر «ف» ـەکە دەمێنێتەوە. خۆ مەعقوول نییە بڵێین ئەو دەنگە بێهێزە گرنگترە لەوانی دیکە چونکە قسەی وەها لە کەس ناوەشێتەوە هەر نەبێ لەبەر ئەوەی کە لە هەزاران باردا وەکوو سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگە لەوەی سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگەی لەوەی کە وجودی خۆی بەندە بەو فۆنیمانەوە بگرە وجودی بەندە بە جیرانەتی فۆنیم و فۆنیم... بزوێنەکان بەکورت و درێژیانەوە هەم دەشێ بە ئارەزۆ بیان هێنن و بیان سوێنیین، هەم بە هاتن و سوانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ.

هیچ مەرجێکی «فۆنیم» لەو قورساییەدا نییە. پێداویستی دەربڕینی دەنگە لە باری تایبەتیدا چەندێکی تێش بچێ واتا ناگۆڕێ. لەبەر ئەم تێبینی و ڕاستییە بەدیهییانەیە خۆگیری دەکەم لەوەی پیی بڵێم بزوێن. تۆ بڵێ ئەگەر بزوێنە بۆچی لە کوردی و ئینگلیزیدا نەهات وەکوو بزوێنەکانی دیکە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ بۆچی هەمزەی دەنگدار و زەقوزۆپی بێ نیگار نەچێتە پێش قورسایی بە نیگار؟ هەڵبەت دەزانم چی بەڵگەی دنیا هەیە ناتوانێ ڕابەرکانی فۆنۆلۆجی ئیقناع بکا دژی ئەو قورساییە، وا من لە جیاتی ئەوان وەڵام بۆ ئەو تەرزە پرسیارە پێشکەش دەکەم و دەڵێم بەر لە هەزاران ساڵ بنیادەم زانی ئەم بزوێنە یەکجار کز و بێهێزە بەبەرەیەوە نییە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە ئنجا کە گوترا ئەدی چۆن بنیادەم زانی دال و سین و گاف بەبەریانەوە هەیە؟ ڕابەرەکان دەڵێن ئا ئەمە بەڵگەیە کە هەمزە فۆنیم نییە وەک کە دال و سین و گاف فۆنیمن. دیسان ئەگەر گوترا: چۆناوچۆنی لە زمانی سامییەکاندا قوسایی بەبەریەوە هەبوو هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ لێرەدا بەڕاستی نازانم جواب چی دەبێ پێشتریش و لە هەموو حاڵاتیشدا جواب نەبوو بۆ ئەو پرسیارەی بڵێ: بۆچی تێچوونی قورسایی هەرگیزاو هەرگیز لە واتا تەئسیر ناکا؟ ئەدی فۆنیم نییە؟

بەر لە 2700 ساڵ کە ئەلفوبێ پەڕیەوە بۆ ئەورووپا و نیگار بۆ دەنگی هەمزە دانەندرا بڕیاری ئیعدام کردنی دەرچوو.

بە وردبوونەوە لەو دیفاعەی د.ئاوڕەحمان لە کەسرە موختەلەسەی دەکا بە هێنانەوەی نموونەکانی «نووسین، نووسرا» دەبینین لە حەقیقەتدا بێ ئەوەی ویستبێتی، ئەو خۆی کەسرە موختەلەسە پتر بێبایەخ دەکات لەوەی من کردوومە، چونکە کە دەڵێ دەنگەکە هێند کورتە هێزی لەسەر نەبێ دەرناکەوێ بڕیار دەدا کەوا ئەو دەنگە بەچکەی هێزەکەیە واتە لە بنەڕەتەوە بەندە بە هەبوونی هێز. ئەم قسەیە یەکسەر و بێ تەئویل وەها ڕادەگەیەنێ کە کەسرە موختەلەسە بریتی بێت لە هێز چونکە مەعلوومە هێز ناچێتەوە سەر «عدم، هیچ» قسەکە وەک ئەوەیە بڵێی کابرا هێند موفلیسە ئەگەر پارە نەخەیتە گیرفانی فلسێک لە گیرفانیدا نادۆزێتەوە. دەنگێک وەها بێ وجودی بەند بێ بە هێزەوە و واتاش نەگۆڕێ چۆن فۆنیمێکە؟ ئنجا چۆن بسەلمێنین دەنگی وەها سەراوی ئەوەندە بایەخی بدرێتێ نیگاری هەبێ [لەحاڵێکدا هەمزەیەکی زەق و زۆپ بێ نیگار بێ] کە نیگاریشی بوو ببێتە برای هیچ یان هەر هیچی بێ تەئویل کە بووش بە هیچ بایی زەڕڕەیەک کاری سەلبی و ئیجابیی لە واتای وشەکە نەکردبێ؟ هەر فۆنیمیش بێ؟

نموونەی دووەم لە زمانی ڕووسیەوە هاتووە کە وشە لە حاڵی جەڕدا بزوێنە ئاشکراکانی دەگۆڕێن وەیا تێدا دەچن.. کە کۆش دەکرێ هەروەها.. گۆیا ئەمەش نابێتە بەڵگە لەسەر فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگانە. هەرچەند د.ئاوڕەحمان هەر هێندە دەڵێ و دیفاعەکەی لە فۆنیمی «ۆ، ێ» ی ڕووسییە

بەڵام شوێنی قسەکەی دیاری دەخات کە مەبەستی ئەوەیە لەڕێی قیاسەوە بسەلمێنین کە تێداچوونی کەسرە موختەلەسەش نابێتە بەڵگەی عەکسی بۆی.

من ڕووسی نازانم ئیعتیرازیشم لە نموونەکان نییە بەڵام لە کوردیدا نموونە زۆرن تێی بئاڵێین:

- لە تۆ دەپرسم - لێت دەپرسم
- بە تۆ دەڵێم - پێت دەڵێم
- لە تۆ دەگەم - تێت دەگەم
- سووتا - دەسووتێ
- نەخوازێ ئەڵڵا - نەخوازەڵا. نەخەسەلا
- گوتی - دەڵێ

ئەم نموونانە و دوو نموونە ڕووسیەکە و هەرچی دیکەی ئەوتۆیی کەڵەکە بکات باری قورسایی ڕاست ناکەتەوە چونکە پێوەندییان پێیەوە نییە، ئەمانە سەر بە ڕێزمانن و دەچنەوە بۆ لای سینتاکس نەک فۆنەتیک. نموونەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم، وەکوو هی ڕووسی حاڵەتی جەڕڕی ڕاناوی کەسی دووەمی تاک لە ڕستەکاندا نیشان دەدەن دیارە چۆن بە گۆڕانی ڕاناوەکە لە حاڵەتی نەلکاوییەوە بو حاڵەتی لکانی شکڵی «جار و مجرور» وێکڕا گۆڕان، هیچ داخوازیەکی فۆنتەتیکیش حوکمی نەکردووە «لە تۆ دەپرسم» ببێتە «لێت دەپرسم» کەچی «لە تۆ دەگەم» ببێتە «تێت- دەگەم». واتای «تێ گەیشتین» جودایە لە «لێ پرسین» و پتر بەرەو ناوەوەی «مجرور» دەڕوات بۆیە بە شکڵەکەی گۆڕا.

لە هەندێ لەهجەی ئاخاوتنی کوردی دەگوترێ «دەتۆ ڕادەمێنم- نەک لە تۆ ڕادەمێنم» دیارە «دە» ش نزیکترە لە «تێ». بەو پێیە ئەو لەهجەیە نزیکترە لە منطقی گۆڕانی دەنگ تا ئەوەی «لە» ببێتە «تێ» بەڵام بۆی ڕێک نەکەوتووە پەرە بستێنێ. لە کرمانجی سەروودا بەرامبەر ئەو «دە» یە «ژ» بەکاردێت. «سووتا» دەبێتە «دەسووتێ» بەپێی دەستوورێکی ڕێزمان هەرچی کاری ڕوودان و کارا نادیار هەیە بەری دەکەوێت و لە هەمواندا ئەم ئەلفە لە مضارعدا دەبێتە «ێ» وەکوو:

- سووتا - دەسووتێ
- ڕما - دەڕمێ
- برژا - دەبرژێ

- دیترا - دەدیترێ
- خورا - دەخورێ...

هەر عەینی ئەو کارانەی لە ڕابوردووی بەردەوامدا وەکوو خۆیان دەمێننەوە هەرچەند «دە» ی مضارعیشیان بەسەرەوەیە:

- سووتا - دەسووتا
- برژا - دەبرژا
- دیترا - دەدیترا

فۆنەتیک چ دەخلی بەسەر ئەم ڕژانەوە نییە ناشکرێ یەخەی کورد بگرین بڵین بۆچی وەهات کردووە؟ «نەخوازێ ئەڵڵا» دەماودەم لە ماوەی صەدان ساڵدا بۆتە «نەخوازەڵا، نەخەسەلا» و چۆتە ئیدیەمەوە، بەڵام دەکرێ بگوترێ « قبوڵ نەکا ئەڵڵا» بێ گۆڕان و بێ دەردی سەر. بە هیچ تەئویلێک ئەم گۆڕانە وەیا «گوتی، دەڵێ» با نادرێتەوە بۆ داخوازیی فۆنەتیک، زمانە و دەگەڕێ و دەگۆڕێ و یاسا دادەنێت و تێی دەبات و تێی نابات و لەهجە تا لەهجە فەرق دەکات و دەیان ڕێچکۆڵە پەیدا دەبێ و دەبنە شەقامەڕێ و ئەوەی دەقەومێ دەقەومێ یاسای ڕێزمان تێیدا دیار دەبێ و هی فۆنەتیکیش هەروەها، پەند و ئیدیەم و مەتەڵ و فنونی بەلاغەت و... و نازانم چی دەزێتەوە جاڕومەجرور کارا و بەکار و سەدان کەرتی دیکەی ڕێزمان دەوری خۆیان دەبینن و یەکێک دەڵێ «بە تاق و تەنیا» و ئەوەی دیکە «تەک و تەنها» سێەمیان «بەتەنی تەقێ» بەپێی ڕاهاتن.. خولاسە دیاردەی زمان بە زەمان و مەکان و ئینسانیەوە شەپۆل دەدات و فۆنەتیک یەکێکە لە شەپۆلەکانی و ناتوانێ حوکمی شەپۆلی لە خۆگەورەتری وەکوو «ڕێزمان» بۆ خۆی ڕاکێشێ و ڕێی تەعبیری جودا و دەربڕینی هەمە چەشنە لەو خەڵقە هەمە چەشنەیە ببەستێ، ئێمە.. دەزانین «دەستگرە» دوای سوانی دەنگی «ت» بووە «دەزگرە» چونکە بەپێی دەستوورێکی فۆنەتیکی کوردی دەنگی کپ ئاغڵەب لە جیرانەتی دەنگی ئاوازەداردا دەبێتە ئاوازەدار بۆیە سینەکەی «دەسگرە» بووە «ز» بەڵام دەستووری دروست کردنی وشەی لێکدراو وەیا داڕێژڕاو بە جۆرێکی سەربەخۆ لە زماندا هەزاران وشە پێک دێنێ وەک کە «دەستگرە- دەزگرە» ی هێنا ئیتر فۆنەتیک چۆنیکی کار دەکا با بیکا. صەدان وشەی وەکوو: کلک تەقێنە، بەردەنوێژ، دەستەبەرە، کێلەقەبر، بزمارکوت، شیرەخۆر، گورگنەخۆرە، مەلاخۆرە، گورگنەخۆرەی دزنەبەر، سەرهەڵقەنە، گێرەشێوەین، سەرپاڵە... بێ ئەوەی فۆنەتیک وەهای کردووە وشەی لێکدراوەکە بە دروستی دەمێننەوە دەڵێن «گاو آهن«. کورد دەڵێ «حەماغا- لە جیاتی حەمەد ئاغا» هەرچی فارسە دەڵێ «حەمە ئاقا». کورد دەڵێ «دەئەنگێوم، دەنگێوم» بەڵام دەڵێ «نە ئەنگاوتن» و ناڵێ «نەنگاوتن». فۆنیمی حەقیقی لە سەرەتاوە وشە دروست دەکات دواتر پێداویستی فۆنەتیک

تاووتۆی تێدا دەکات. دەبینی وشەی بێگانە کە چ دەخلی ئێمەی تێدا نییە و لە پشت حەفت بەحران ترووکاوە کە دێتە نێو کوردەواری هەر ناوچەیە جۆرە مامڵەتێکی لەگەڵدا دەکات. بە نموونە وشەی مەرەکەبی «کوینک» لە سلێمانی کافی پێشەوەی کلۆر دەکرێ لە بەری سۆران کلۆر ناکرێ، تەنانەت لەبەری سۆران هەر چونکە کاری «پشکووت، گوا، ئەنگوت» لە سەرەتاوە کاف و گافەکەیان کلۆر نەبووە. لە مضارعدا کە دەڵێن «دەپشکوێ، دەگوێ، دەئەنگوێ» کاف و گافەکە کلۆر ناکەن کەچی لە بەری بابان کلۆری دەکەن. خولاسە فۆنەتیک بەدوا وشە و ڕستەدا دێت و خزمەتکاری فۆنیمەکانە، هەرچی کەسرە موختەلەسەیە خۆی زادەی فۆنەتیکە چونکە بە پێی داخوازیی دەربڕینی فۆنیم یان دێت یان نایەت یان کە هات دەسوێت و دەخلی بەسەر واتاوە نییە واتە دەخلی بەسەر تەکوینی وشەوە نییە دەنا دەبوو بە سوانی واتا نەمێنێ.

تەکوینی وشە و واتای وشە دوو ڕووی یەک سککەن. ئەم قسەیەم لێی هەڵناستێ بگوترێ: بڕگە لە وشەدا یان بزوێن یان قورس کردنی تێدا نەبێ پەیدا نابێ چونکە قسەکەی من خۆی لە بنەڕەتدا وەرامی ئەم ئیعتیرازە دەداتەوە کە دەیەوێ لە پەنا بەهانەی تەکوینی بڕگەوە بایەخ بەو قورس کردنە بدات. سەرنج بگرە دەبینی ئەو بڕگەیەی بە هۆی بزوێنی ڕاستەقینە پەیدا دەبێ واتاکەی بەندە بەو بزوێنەوە مەگەر جودایی لەهجە و سوانی عادەتی بەسەر وشەدا هاتبێ فۆنیمی گۆڕی بێ وەک کە «مر» بۆتە «مەل» وەیا وشەی «شەلە» لە هەندێ لەهجەدا دەبێتە «شلە» کە ئەم دیاردەیەکە دەخلی بەسەر فۆنیم بوونی دەنگەکانەوە نییە، پێشتریش باسمان کردووە لە هەموو دنیاش باس کراوە. تێچوونی بزوێنی حەقیقی دەبێتە هۆی نەمانی واتا وەک کە «سەر» بوو بە «سر» واتا نامێنێ هەرچەندە ئەو قورساییەش لە سەر «س» ـەکە هەر ماوە. وشەی «پەنیر» ببێتە «پەنر، پنیر» لە هەردوو باردا واتای نامینێ. بەڵام قورسایی لەسەر «گەنم» لادە و بڵێ «گەنمەکە» واتا تێک ناچێ.. ئەمەش بەدیهییەیە.

لە هیچ ڕوویەکەوە قیاسی تێدا چوونی قورسایی لە وشەدا لەگەڵ تێدا چوون وەیا گۆڕانی فۆنیم ناکرێ چ لە وشەدا بێ چ لە ڕستە و باری ڕێزمانیدا بێ، چونکە ئەگەر ئەو قیاسە بکەین دەبێ بڵێین نەمانی دەنگی ئەلفی «ژماردی، سپاردی، ڕژا» لە «دەژمێرێ، دەسپێرێ، دەڕژێ» دا وەکوو نەمانی قورسایی لامی «دڵ» ـە لە «بە دڵمە» ئەوساش سەرەڕای بەهەڵەدا چوونێکی نەوعیی سەرەتایی سەرسووڕێن، دەکەوێتە تەناقوزێکی لە حیساب بەدەر چونکە لە لایەکەوە گوتمان نەمانی قورسایی و نەمانی ئەو ئەلفانەی وەکوو یەکدین، لە لایەکی دیکەشەوە زەق زەق دوو دیاردەی ڕێزمان و سسینتاکس دەبینین ئەو لە یەکدی چوواندنە ناسەلمێنن: دیاردەی یەکەم ئەوەیە، ئەلفەکان لە مضارعدا نەفۆتاون بەڵکوو بە پێ یاسایەکی ڕێزمانی بوونەتە «ێ» یاساکەش وەها پەرەسەندووە هەموو کاری مطاوعەی وەکوو «سووتا، ڕما، برژا» و هەموو کاری مبنی للمجهول و هەموو کاری ڕێژەی «نواندی، بواردی، ستاندی» دەگرێتەوە تەنها «خواردی» ناگرێتەوە کە

ڕیزپەڕە: دەسووتێ، دەڕمێ، دەبرژێ، دەنوێنێ، دەبوێرێ، دەستێنێ، دەچێنێ، دەسپێرێ...هتد. وەک دیارە گۆڕانەکە بە دەستووری ڕێزمان پەیدا بووە نەک فۆنەتێک.

دیاردەی دووەم ئەوەیە، گۆڕانی دەنگەکە لە ئەلفەوە بۆ «ێ» شان بەشانی گۆڕانی زمانی کارەکە لە ڕابردووە بۆ مضارع هاتووە، بێ گومان لەو کارانەدا گۆڕانی ئەلفەکە پتر لە «دە» ی مضارع بەشداری گۆڕینی زمان بووە چونکە لە ڕابردووی بەردەوامدا «دە» ی مضارع هەیە و ئەلفەکەش ناگۆڕێ: دەگوترێ «دەسووتا، دەڕما.. دەمبوارد، دەتچاند، دەمانستاند، دەیانسپارد.. هتد».

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 67 دا وەها هاتووە کە «ئە» ی کاری مضارع، لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بەهۆی سوانی «د» ی «دە» ی مضارع پەیدا بووە، گۆیا کە دالەکە سووا دەنگەکەی فەتحەی پاشیەوە «بەئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ» [سەرەتای لاپەڕە 68 بەیان]. لە پێشەوە کە دەڵێم دالەکەی سووا ئەو فەتحەیە نە بە ئاسانی و نە بە زەحمەت تەلەفوز ناکرێ، ئەگەر بشسەلمێنین دوای سووانی دالەکە هەمزە هاتووە بە جێگر هەر ئەوەندە مەعلووم دەکرێ کە هەمزە دەنگی چالاکە، پتر خزمەتی زمان دەکا لە «ف، ش، ج» دەنا چ قەیدی دەکرد بگوترێ «فەڕۆم، تەخۆم، جەنووسم». ئەمە با لێرە بێت.

ڕایەکەی د.ئاوڕەحمان تێبینی گرنگی دیکە هەڵدەگرێ: لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بە دەگمەن نەبێ دەنگی دال لە بەرایی وشەدا ناسوێ، دەگوترێ: دار، دەزوو، دین... بەو پێیە دەشیا بگوترێ «دەڕوا»، بەڵام خەڵقەکە پێڕەوی ئەو شیانەی نەکرد. ناوناوەیەکی زێدە کەم دەنگی «د» لە پێشەوەی وشەدا دەسوێ وەک کە «دای، دێت» دەبێتە «یای، یەت». بەبیرمدا نایەت لە ئاخاوتنی سلێمانیدا دالی بەرایی وتە لە غەیری «دە» ی مضارعدا کرابێتە هەمزە. وشەی «داخۆ، داخوا» دەشێ ببێتە «ئاخۆ، یاخۆ» بۆیە ناڵێم دالەکەی بۆتە هەمزە، دیارە شریکی هەیە. بچین بۆ بەرەو کۆتایی وشە، دەبینین قەصیدەیەکی نالی سەرلەبەری دەنگی دالی پاراستووە لەو شوێنەدا:

جۆشەش و تاوە لەناو دیدەیی گریانمدا
چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی طووفانمدا

بە عادەت ئاخێوەری سلێمانی دەڵێ «گریانمما، گریانما..» ئاخێوەری سلێمانی وشەی «تێدا» دەکاتە «تیا» و هەمزەی تێ ناترنجێنێ. دەشێ بڵێین دوای سووانی دالەکە بزوێنی «ی» هەیە و دەکرێتە کۆنسنانت و بە ئەلفەکەی دوایەوە دەلکێ، ئەمما لە «تیایا» دا کە گۆڕاوی «تێدادا» یە دیارە دالی «دا» ی دووەم کراوە بە «ی». وشەی «لێرەدا» دەکرێ بە «لێرەیا»، ئەویش دالی بە «ی» گۆڕاوە، «مەییان» لە «مەیدانەوە» هاتووە و دالەکەی بۆتە «ی». «عەودالْ» دەکرێتە «عەووالْ» و دالەکەی بە «و» گۆڕاوە. بە پێی ڕایەکەی د.ئاوڕەحمان لە گۆڕینەوەی «دە» بە

«ئە» دەبوو لە بری «یام، گریانما، یاخۆ، تیایا، لێرەیا، مەییان، عەووالّ» بنە «ئام، گریانمئا، ئاخۆ، تیائا، لێرەئا، مەئان، عەوئالّ...» وشەی «یەت» چونکە لە «دەیەت، دەهێت» ەوە پەیدا بووە بەر دەستوورەکە ناکەوێ.. من ڕێم هەیە بڵێم ئەو وشانەی کە هەمزەکەیان دەکەوێتە ناوەوە ناجایەزن چونکە دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەی ئێستاکەی کوردیدا نەماوە، بەڵام د. ئاورەحمان دەڵێ هەمزە لە سەرەتای بڕگەشەوە بە یاریدەدەر دێت ئیتر بۆ نەیەتە بەرایی ئەو بڕگانەوە؟

لە سلێمانی دەبیەیت وشەی «بەدەل، مەدەد، ئەحمەدداوا» و هی تریش بە جۆرێک دالەکەیان کلۆر دەکرێ لە دەنگی زمانی دەشۆرێ و قابیلیەتی نووسینی پێوە نامێنێ. ئنجا ئەگەر «دە» ی مضارع بەو نیازەی د. ئاورەحمان دەڵێ بووبێتە «ئە» دەبوو وشەکان ببنە «بەئەل، مەئەد، ئەحمەئاوا».

ڕاستیەکەی گۆڕانی «دە» بە «ئە» هیچ پەیوەندیی بە یاریدەربوونی هەمزەوە نییە، هەر ئەوەندە بە ئیسپات دەگەیەنێ کە دەنگی هەمزە پتر بە هانامان دێت لە «ق» هەر وەک «ی» ش پتر بە هانامان هات لە «غ». مەییان، حەڤڤەیەم و ئەحمەداوا و بەدەل، هەموویان دوای سوانی دالەکەیان بەو جۆرەی دەیبیەین لە زاری خەڵقەکە خۆش هات، نە هەمزە لە توهمە دەپەڕێنێتەوە نە پشتگیریش لە ڕایەکەی د.ئاوڕەحمان دەکەن. منش پێم دانەگرت لەسەر بەهانە پێوە گرتنیان چونکە مەبەست ڕوون کردنەوەی مەوزوعە نەک یەکدی سەغڵەت کردن هەرچی بەڵگەیەکی لێرەو لێرە بە پێشەوەش نووسیبێتم لە بارەی هەمزە و قورسکردنەوە یەخەگیری سەرچاوەی باوەڕە جوداکە دەبێت کە مامۆستاکانی زانستی فۆنۆلۆجییە. د.ئاوڕەحمانکە لە سەرەتاکانی ستووبی یەکەمی لاپەڕە 66 دەنووسێ: «... بۆ دانەنانی هەمزە بە فۆنیم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە ڕاوبۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود محەمەد بەخۆڕایی وای داناوە، کە بە پێی پەسەند کردنی "بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لە بارەی هەمزەوە" لە پێشەوە "بڕیاری ئیعدام کردنی هەمزەم داوە"» قسەیەک بەزاری مندا دەهێنێ. هەرگیز بەو شێوەیە لە زارم دەرنەچوە.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 20 ی «ڕۆشنبیری نوێ» گوتوومە: «فۆنۆلۆجستەکان کە د.ئاوڕەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە وتارەکەدا بە کورتی نووسراوە، واتە: فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وتە پێک دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن». چی لە قاموسیش نووسراوە هەر ئەمەیە ئیعدام کردنی هەمزەش بەهیچ جۆرێک وەپاڵ د.ئاوڕەحمان نەدراوە چونکە بەر لە د.ئاوڕەحمان بەساڵەها قسەکە نووسراوە و بیستراوە.

ئەگەر ڕابەرەکانی ئەورووپا گوتبایان هەمزە فۆنیمە زەحمەتە مەودا مابایەوە لە پێش کوردێکی عێراقی کە خۆی خوێندنی لە ئەورووپا تەواو کردوە ڕایەکی دیکە دەرببڕێ. ئاسانترە بگوترێ

هەمزە فۆنیمە چونکە وەکوو دال و میم و شین بەرهەستە و لە وتە و ڕستەدا کار دەکات، بەڵام دنیا بڵێ فۆنیم نییە بەو هەموو زەقییەی تێیدایە کارێکی ئاسان نییە.

ڕێکەوت وەها بوو لە ئۆتۆمبیلێکدا کە د. کەمال مەزهەر لێی دەخوڕی بۆ یەکەم جار لە د.ئاورەحمانم بیست کە بیروڕای لە بارەی هەمزەوە هی خۆیەتی، پێشم گوت کە من ئەمەم بە خەیاڵدا نەهاتووە ئەوساش گۆتارەکەم دەرچوو بوو یان لە چاپ کردندا بوو [دەرچوونەکەشی لەگوینترە]. من هەر چونکە د.ئاورەحمان بە ئینسانێکی ڕاستگۆ دەزانم باوەڕ بەو قسەیەی دەکەم، ئەگەر پێشتر لێم بیستبایە لە گۆتارەکەمدا باسێکی ئەو لایەنەم دەکرد. بەهەمەحاڵ من هەر جارە باری قسە هاتبێ گوتوومە لەوەتەی ئەلفوبێی ڕۆژهەڵات بەر لە 2700 ساڵ پەڕیەوە بۆ ڕۆژاوا ئیعدامی هەمزە دەرچووە. لەبەر ئەوەی جێی خۆی نەبوو دوای قسەکانی سەرووی بڵێ:
«بەپێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من ڕەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم، چونکە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە،کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنیمی عەرەبی بەسەر کوردیدا ساغ بکاتەوە بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات». تێ ناگەم من چۆن و چۆنی گیان بەبەر دەنگێکدا دەهێنمەوە کە کورد لەوەتەی هەیە بەکاری دەهێنێ؟ چما هەمزە «ض، ط، ظ» ـە ڕامگۆستبێتە ناو کوردی؟ کە بەڵگەش لە زمانی ئێرانی کۆن وەیا عەرەبی وەیا ئینگلیزی و فرەنسەیی بهێنمەوە کتۆیی و کواوکوویی و چۆناوچۆنی زمانی کوردی دەخەمە قاڵبی عەرەبییەوە؟ سەرلەبەری کۆڕی زانیاری کورد پێی نەکراوە واوی کەشیدەدار بەسەر ڕێنووسدا بهێنێ چونکە دەسەڵاتی نەبوو، گۆیا من تەنها پێم دەکرێ هەموو زمانەکە لە قاڵبی خۆی دەربێنم! بێ گومان لە زەمینەی جوابەجێییدا بە نوکتە ئەو قسەیە هاتووە دەنا هەر وەک د.ئاورەحمان بەو ڕایانەی پشتگیرییان لێ دەکات نایەوێ کافرستانی دابهێنێ منیش نەمویستووە لە ڕێی بیروباوەڕمەوە خەڵق بۆ حەج ڕاپێچەک دەم.

بەهەمەحاڵ هەرچی بڕیارێکی بۆ هەمزە بدرێ کار ناکاتە سەر لایەنی دیکەی زمانی کوردی، بۆ ئەگەر «تیروپشکێ...» لە چارەنووسی هەمزە بهاوێین زەرەر ناکەین. هەر ئەم هۆیەش بوو ناوی ئەم گوتارەمی دیاری کرد بە «تیروپشکێ...» هەرچی بڕیاریکیش بۆ کەسرە موختەلەسە بدرێ باری زمان ناگۆڕێ بە مەرجێک مانەوەی لەو شوێنانەی تێ دەچێ دانەسەپێ:

- «گەن، مە - کە» نەبێتە «گە- ن- مە- کە»،
- «بە- دڵ- مە» نەکرێتە «بە- د- ڵ- مە»،
- «هەڵ- تان- گرت» نەبێتە «هە- ڵ- تان- گرت»،
- «مەز- نە- پیاو» نەبێتە «مە- زنە- پیاو» نەبێتە «مە- ز- نەپیاو»

ئەگەر قورساییکردن بە نیگارەوە داسەپا و چاری مان و نەمانی تێدا نەکرا، زمانەکە وەها دەشێوێ عەیبدار بێت. ئەم زەرەرە چ قیاسی ناکرێ لەوەی کە د.ئاورەحمان دەیەوێ «ی» وەصف و ئیزافە بە دوا ئەو وشانەشدا بنووسرێن کە کۆتاییان بە واوی تیژی درێژ دێت، ئەم ییێە هەرچەند لە گوتندا مومکین نییە دەرکەوێ، هێندەی یێی ئەسڵی وشە و ئیسمی مەعناش درێژ نییە، تەنانەت بە دوا ئەلف و واو و فەتحەدا دەشبێتەوە کۆنسنانت. دیسانەوە خزمەتێکی ڕوون کردنەوەی ڕستە دەکات. بەڵام مەسەلەکە هەر بریتی نییە لە «ی» وصف و اضافە کە لە دوا «ی» تیژی درێژدا بزر دەبێ، خۆشم لەم گوتارەدا بە زۆری ئەو «ی» ـانەم نووسیوە چونکە نووسینیان بێ زەرەرە و بۆرە دەستورێکیش پشتگیری لێ دەکات. کە ئەم «ی» ـە لە نووسیندا ژیایەوە دەبێ زمانناسان بیر لە هەموو «ی» ـەکی وەک ئەویش بکەونەوە کە بە پێی دەستووری زمان دەبێ هەبێت و لە ئاخاوتندا بە دوا «ی» ڤاووڵدا تێ دەچێت. ئەمەش چەند نموونەیەک:

- لە کاری «دزی» دا دەبێ ئەو «ی» ـە دەرکەوێتەوە: من نووسیم - ئەو دزیی

- لە کاری «خشی» دا نابێ دەرکەوێ چونکە لە ڕابوردووی تێنەپەڕدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک وجودی نییە: من خشیم - ئەو خشی
- لە کاری «نووسی، دزی...» دا دەبێ بۆ کەسی دووەمی تاک تەنها «ت» بە دوا کارەکەدا بەهێنین چونکە لەوکارانەدا تەنها «ت» ڕاناوە: من نووسیم، دزیم - تۆ نووسیت، دزیت
- لە کاری «خشی، جمی ڕزی...» دا دەبێ «یت» بۆ کەسی دووەمی تاک ببێتەوە، چونکە تێ نەپەڕن: من جمیم، ڕزیم، خشیم - تۆ جمییت، ڕزییت، خشییت
- لە کاری «نووسی، دزی» دا بۆ کەسی یەکەمی کۆ ڕاناوی «مان» دێت، دەبێ بنووسرێ: من دزیم، نووسیم - ئێمە نووسیمان، دزیمان
- لە کاری «خشی، ڕزی...» دا چونکە تێنەپەڕن دەبێ «ین» بێت: من خشیم، ڕزیم - ئێمە خشیین، ڕزیین
- لە کاری «دەنووسم، دەدزم....» دەبێ ڕاناوی کەسی دووەمی تاک و یەکەمی کۆ بەم جۆرە بلکێن: من دەنووسم، دەدزم - تۆ دەنووسیت، دەدزیت - ئێمە دەنووسین، دەدزین
- لە کاری «دەژیم» دا دەبێ ئەو ڕاناوانە بە دوا «ی» «دەژی» ـدا بێن: من دەژیم - تۆ دەژییت - ئێمە دەژیین

ئەمانە بەدیهیەی ڕێزمانن و خۆ لێ دزینەوەیان مومکین نییە: بەڵام دەشێ بگوترێ ئەم سەرشێواندنە مەتەڵاوییەی پێ ناوێ، با هەر یەخەی «ی» اضافە و وصف بگرین، منیش

بەرهەڵستی لێ ناکەم دوای ئەوەی بە چاوی کراوەوە بڕیار درا. بەڵام ئەوساش گرفتی «ی» کەسی سێیەمی تاک لە حاڵەتی اضافەدا هەر دەمێنێ:

- دەستم چاوم ترۆزیم
- دەستی چاوی ترۆزیی

لەمەیاندا چ بکەین؟ هەر بڕیارێکی بۆی بدرێ خراپ نییە بە مەرجی مەنتیقی ڕێزمانی تێدا بەکار هاتبێ. بڕیاری بێ لێکدانەوە نابێتە جێی قەناعەت. کە بڕیار درا بنووسرێ «ترۆزیی» ئەوساش بێ دوو دڵی نووسینی ڕاناوی کەسی سێیەمی کۆ لەو بارانەدا لە خۆوە ڕوون دەبێتەوە:

- دەستی - ترۆزیی
- دەستیان - ترۆزییان

لەگەڵ «چی» دا بەقیاس دەنووسین:

- پیاوی دیت
- چیی دیت
- پیاویان دیت
- چییان دیت

من لە نووسینێکی کۆنمدا ئەم لایەنەم ڕون کردبۆوە، وابزانم گوتبووم بە ژیاندنەوەی «ی» وصف و اضافە یەک «جدول لۆغاریتم» لە ڕێزماندا قوت دەبێتەوە، وا ئێستاش دەڵێم، چاری ئەو جەدوەلە دەبێ بکرێ دەنا نووسەری نەشارەزا، بگرە شارەزاش، لە نغوردەکە بڕ ناکات، خۆ تێنەگەیاندنیش لە کێشەکە مەنتیقی تێدا نامێنێ چونکە لە سەرەتاوە ژیاندنەوەی ئەو «ی» ـە لە ڕێی ڕێزمان زانینەوە هاتە ناوەوە، چ ڕەوای هەقە زانینەکە هەر هەتا پێنجیەک و شەشیەکی ڕێگاکە تیشک بهاوێ؟

لەم موناسەبەیەدا دەڵێم، جارێکیان گوترابوو «یازدەم، دوازدەم....» کە من پێڕەوی لێ دەکەم هەڵەیە، دەبێ بنووسرێ: یازدەیەم، دوازدەیەم ئەم ڕەخنەیەش پێنجیەکی ڕێگەی بڕیوە چونکە کێشەکە هەر بە دوا یازدە و پازدە و نۆزدەدا نایەت:

وشەی «سەر، دووسەر» بزوێنی فەتحەی بەدوا نایەت. کە «لە» ی جەڕی کەوتە پێش دەگوترێ: «لە دووسەرەوە» واتە «ەوە» ی بەدوادا هات. کەواتە بۆ «پەنجەرە» دەبێ «یەوە» زیاد بکرێ وەک «یەم» بۆ «یازدە» زیاد کرا: یازدەیەم - لە دوو پەنجەرەیەوە.

وشەی «کوڕ» کە ئەداتی تەعریفی بە دوادا هات دەبێتە «کوڕەکە» واتە «ەکە» ی بۆ دێت. ئەویش بە قیاس لە «یازدەیەم» داوا دەکات ئەو فەتحەیەی بۆ بپارێزرێ و بگوترێ: یازدەیەم - برایەکەم. زۆربەی کوردیش وەها دەڵێ تەنها ئەو لەهجەیەی دەڵێ «یازدەیەم» پێڕەوی لە دەستووری خۆی ناکات و دەڵێ «براکەم».

کورد دەڵێ: دەشتاو دەشت، دزاو دز، دەستاو دەست. بەپێی دەستووری پاراستنی فەتحەی کۆتایی «یازدە» دەبێ ئەم ئەلفەی «او» یش بپارێزرێ و بگوترێ:

چیایاو چیا - نەک چیاو چیا
دەریایاو دەریا نەک دەریاو دەریا

من کە دێم دەنووسم «یازدەم، دوازدەم...» ئاگاداری ئەو دەستوورانەم بۆیە ڕێ بە خۆم دەدەم تا ئەو ڕۆژەی بڕیارێکی چاوساغانەی شارەزایانە لە هەموو ڕووی کێشەکە دەدرێ ڕێگایەک بگرمە بەر کە لە سەرجەمی دەستوورەکانی ئەو کێشەیەی لا نەدابێ.

بەڕاست، کە دەنووسرێ: دووهەم، سێهەم، نۆهەم، دەهەم..... نۆزدەهەم دەستوورێکی فارسی بەکار دەهێنرێ. بەهەمەحاڵ دووەم نۆیەم، یازدەیەم... نۆزدەیەم کوردیترە یانی لەبارترە. لەو ناوچانەی وەکوو من دەڵێن «یازدەم» تەنها لەو وشانەدا کە بریتین لە یەک کۆنسنانت و یەک بزوێن، لەو حاڵەتانەدا «ی» ـەک دەهێنن بۆ پاراستنی بزوێنەکە و دەڵێن: دەیەم - شەیەکە - گایەکە.

لە ئاست «دوو» دا پێویست نابینن بەو «ی» ـە، وواوەکە خورد دەکەنەوە دەڵێن «دووەم«. لەهجەش هەیە دەڵێ: «دوویەم»، «لە زوویەکەوە، بەم ڕوویەدا هات...». لە «سی» شدا ئەو «ی» ـە نایەت بەزیادەوە بەڵکوو «ی» ی وشەکەی «سی» خورد دەکرێتەوە بە «کسرە+ ی کۆنسنانت» و دەگوترێ «سییەم».

قسەیەکی دواییینم ماوە:

فۆنەتیکناسی و فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ وەرناگرن فێرمان بکەن فلانە دەنگ لە لووتەوە و ئەوەی دیکەیان لە گوێوە دەردێ چونکە دەنگەکان بێ خوێندن و فۆنەتیک دەردێن و لەوەتەی مرۆڤیش هەیە بە دروستی دەری بڕیوون. چ قازانج بە کەس ناگات بگوترێ لە بەرایی نوونی چاوگدا قورسایی هەیە چونکە ئەم قورساییە لە «نووستن، نووستم، کردت، دڵت، دڵم، کوڵکن، جلک...» و بە کۆتایی صەدان و هەزارەن وشەوە هەیە نەک هەر نوونی چاوگ. ئێمە بە دۆزینەوەی قورسایی سەر نوونی چاوگ و پاشگری «ن» و «ک» لە «کوڵکن، جلک» دا نابێ وەها دانێین شیری مووسامان دۆزیوەتەوە چونکە ئەم کەسرە موختەلەسەیە لە کۆنی هەرە کۆنەوە دۆزراوەتەوە.

فۆنەتیکزان و فۆنۆلۆجیستی کورد لە سەریەتی ئەو هەڵانە ئاشکرا بکات کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. کەسرە موختەلەسە لە ڕێنووسی ئیستاکەماندا بەرچاو نییە: دەمەتەقە لەو باتە دەبێتە بابەتی ئەکادیمی تا ئەو ڕۆژەی پیتی لاتینی لە نووسینی کوردیدا بەکار دێت. گریمان هەموو دنیا سەلماندی، قورسایی بەرایی نوونی چاووگ و ڕاناوی کەسەکان... دەبێ نیگاری بۆ دابندرێ خۆ هەر مومکین نییە ئەو نیگارە پەیدا بکرێ. ئەوپەڕی ئیمکان لەو ڕێگەیەدا ئەوەیە بچینەوە بۆ پێشنیازەکەی مامۆستا وەهبی، باوەڕیش ناکەم کەس بەدوا پێشنیازی ئەوتۆیی بکەوێ.

ئێمە با جارێ یەخەی ئەو هەڵە ئاشکرایانە بگرین کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی ئەگەر هەر فێری زانیارییە سەراوییەکان وەکوو: ئاوازەدار، لێوی، پووکی، انفجاری... مان بکات وەک ئەو کەسەمان لێ دێ بزانێ بەردی سەر تەختەدامە ببزێوێ بەڵام جوغەدار و ئاڵتی داش و مەیموون ئۆیینی فێر نەبێ و نەتوانێ بەردێک بگەیەنێتە خانەی دامە. وەیا کەسێک دەم لە کێش و قافیە بدات و نەتوانێ شیعر هەڵبەستێ.

ئەو تەرزە زانیاریە سەرەتاییانە لە فۆنەتیکدا نەزۆک دەمێننەوە ئەگەر گەشتی بەرەو ناوەوەی زمان نەکەن. دەبێ دەستووری وەهایان تێدا بدۆزینەوە بشێ هەڵەی وتە وەیا تەعبیرمان بۆ ساغ بکاتەوە. ئێمە ئەگەر پێ داگرین لەسەر «یانزە، دوانزە، سیانزە، شانزە، حەڤڤە» چ دادمان نادا چەند سەرنجدەرێک لە ڕێی فۆنەتیکەوە وەیا لە خۆوە زانی بێتی، سوانی دەنگی «د» لەو وشانەدا نوونی بۆ چواریان هێناوە و «ڤ» شی بۆ یەکیان هێناوە. زانینەکە پێویستە، بەڵام پێڕەوی لێ کردنی فەرمانی سەرشانە، بە تایبەتی چونکە بەشی زۆری کورد وتە ڕاستەکان دەبێژن: یازدە، دوازدە، سێزدە، حەڤدە.

دەبێ بزانین شکاندنەوەی «ی» تیژی درێژ لە ئیشارەت کردن و کۆ کردن و باری ئەوتۆیدا دەیکاتە «کورتە بزوێنی کەسرە» + «ی» کۆنسنانت ئیتر وەک کە دەڵێین «دارا برسییە، ئەم کورسییە شکاوە» دەبێ بڵێم «کورسییەکان، ئیتاڵییەکان» نەک «برسێکان، ئیتالێکان».

لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ئەم هەڵەیە بەسەر دەرگەی هەموو دایەرەکانیدا لە چاوان دەچەقێ کە لێیان نووسراوە «ئەمینداریێتی» لە جیاتی «ئەمینداریيەتی». بەعادەتی دەستوری کورتبێژی زۆربەی کورد لەو تەرزە وشانەدا دەڵێن «ئیتالیەکان، ئەمینداریەتی» بەڵام دەڵێن «برسییەتی» نەک «برسیەتی». چ بڵێی «برسییەتی کافرە» و چ بڵێی «من برسیمە، دارا برسییەتی» فەرق ناکا لە ڕووی شکاندنەوەی «ی» دریێژی تیژ.

بە نموونە، دەگوترێ «هەر ئەم پیاوە خزم و کەسیەتی» و ناگوترێ «کەسییەتی» بەڵام دەگوترێ «خزمییەتی» و دەشگوترێ «خزمیەتی». بەهەمەحاڵ «کەسیەتی، خزمیەتی» بەر یاسای دەنگسازی و کورت بێژی دەکەون بەڵام «ئەمینداریێتی، برسێتی، ئیتالێکان..» پێوەندییان تەنها بە زاری ناوچەیی‌یەوە هەیە نەک بە دەستووراتی ڕەسەنی هەمەکیی کوردییەوە. هەر ئەو زارەی دەڵێ «ئیتاڵێکان» ناچارە لە بنای وەصفدا بڵێ «ئیتاڵیە زیرەکەکان، برسییە ڕووتەکان».

دەبێ فۆنەتیکناس بە خەڵق ڕابگەیەنی «تێدا، جودا» ڕاستن و بەسەر زاری زۆربەی کوردەوەشن چ ئینساف لەوەدا نییە ئاخێوەری ڕانیە ناچار بێ لە نووسیندا ڕاستە شەقامی کوردی لەو وشانەدا بەجێ بهێڵێ بۆ «تیا، تیایا، جیا».

ئەگەر پسپۆڕی باسی فۆنۆلۆجی بەدەنگ بێت، بگرە جۆرێک بایی بوونیش لە خۆیدا هەست دەکات کە دەبینێ قەڵەمەکەی لەو جۆرە هەڵەی پەرەسەندوودا دەگیرێ و خەریکە بە خۆی بڵێ: «ئەوە ئەزم لە بانان دەبەزم». لە وشەی وەکوو «نوێژ، توێ، کوێر، سوێر» دا نووسەران بە پێی لەهجەی شاری سلێمانی و بەشێکی دیکەی کوردستانی خواروو دەیانەوێ «دیفتۆنگ» ی نێوان «وێ» بەسەر نووسینی ئەدەبیماندا بسەپێنن. بە بەڵگەی بێ کەلەبەر ئیسپات بووە و دەبێ کە دیفتۆنگەکە ناوچەیی یە نەک کوردی ڕەسەن، وابزانم د.ئاوڕەحمانتیش پشتگیری لەو بەڵگانە کرد. نالی لە شیعردا شێوە ڕەسەنەکەی بەکار هێناوە:

هەر جۆگە وو جێگایەک کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆشەشی گریانـی منە خوێ نەڕژاوە

وشەی «سوێر» ئەگەر دیفتۆنگی تێدا بێ کێشی مصرەعەکە لەنگ دەبێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

وشەی «توێ» دیفتۆنگدار بێ هەم شیعرەکە لەنگ دەکات و هەم ناشبێتە قافیەی «هوردوێ، گوڵی بوێ» ...هتد لە قەصیدەکەدا.

ئەمانە نموونەن بۆ دەست نیشان کردنی ڕێبازی فۆنەتیک و ئەرکی سەرشانی فۆنەتیکزان، کەچی بەداخەوە دەبینم خاوەن شەهادەی بەرزی زمان کە خۆیشی شیرمژی ئەو زارە ناوچەییە نییە لە جیاتی «دەڕۆم» دەنووسێ «ئەڕۆم». من دژی «ئەڕۆم» نیم، بەڵام نابێ خۆی بەسەر «دەڕۆم» دا زاڵ بکات کە ڕێبازی ڕەسەن و زۆربەی کوردە.

د.ئاوڕەحمان لە بنی دڵیەوە بە پەرۆشەوە بۆ زمانی کوردی، هەموو هێزی لەش و هۆشیشی بەو بەخشیوە تا ئەوەی لە هیچ بابەتێکی دیکە قەڵەم ناگێڕێ. بە ڕۆژ خەریکیەتی بە شەویش خەونی پێوە دەبینێ. لەو شەنگ و تاقەتەیدا، بە باوەڕم لێی دەوەشێتەوە دەست بۆ هەر لایەنێکی «زمان» ببات بەرهەمی لێ پەیدا بکات. بەولای خەبەردار کردنی نووسەران لە هەڵەی باو، ڕێبازێکی دیکە هەیە چاپوکسوارێکی خۆتەرخان کردووی بەپەرۆشی وەکوو ئەو دڵسۆزەی گەڕەکە هاتوچۆی تێدا بکات ئەویش بەستنەوەی کوردی ئێستاکەمانە بە هی کۆنینە.

زمانی کوردی لە دوای مادەکانەوە و لە زەمانی مادیش نووسینی نەبوو وەیا لێی بەجێ نەماوە پێبەپێی ڕۆژگار و گۆڕانی باری ئاخاوتن و نووسین دەقی ڕەسەن و سەرچاوەی ڕوونی لەهجەکانی لێ بناسرێتە. هەر ئەم فەلاکەتەیشە بووە هۆی نەبوونی زمانێکی ئەدەبیی کوردی کە هەموو ئاخێوەری کورد تێی بگات. ئێمە کە نەتوانین مێژوو هەڵگێڕنەوە بۆ ئەوەی لە نووکەوە قاڵبی ئەدەبی بۆ هەموو کورد زمان ڕەنگرێژ بکەین، ڕەنگە بتوانین ڕایەڵە پساوەکانی پێوەندیی ئێستاکەی زمانەکەمان بە ئاڤێستاوە گرێ بدەین وەیا هەر نەبێ بە شێوەی پسپسۆکیش بێ ئەوەندەی مومکینە لەو ڕیشاڵە کەرت بوانە بە یەکدی بگەیەنینەوە. دەزانم موشکیلەی زۆرە لەو کارەدا، گەورەتریشیان ئەوەیە کە دوای سووتاندنی نامە زەردەشتیەکان لە سەردەمی ئەسکەندەری مەکەدۆنیدا زارەوزار ئاڤێستا و گاتەکان... گەییشتنە پەهلەوی. شێوە نووسینی هزڤارشیش دەستی گێرا لە شێواندنی ئەوەی پارێزرابوو، هەڵسوکەوتی زەمانی ساسانیەکانیش لە نووسینەوەی دووبارەی ئەو نامانە کاری سەلبی کرد (هەرچەندە لایەنی ئیجابیشی هەبوە، لێرەدا جێی لێدوانی نابێتەوە).

لەگەڵ ئەمانە هەموویدا کارەکە خۆ بۆ تەرخان کردن دەهێنێ، ڕێبازیشی کوێر نەبۆتەوە: وەختی خۆی لە ساڵی 1971- 1972 کۆڕی زانیاری کورد ئەم فەرمانەی لەقەبەڵ ئەندامێکی تەرخانی کۆڕ کرد بەڵام داخم ناچێ هیچی لێ شین نەبۆوە لە تاکە گوتارێکی کورت بەولاوە. گوتارەکەش، ڕاستییەکەی بایەخدارە بەڵام دوورە لە گەیشتن بە ئامانج. حاجی قادر و نالی بە من سپێردران:

ئێستاکە لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە صەد جاران خۆزی بەوەی تەکلیفەکە پێچەوانە بوایە و لایەنە زمانیەکە بۆ من مابایەوە.

هەل لە دەست نەچووە، من نا، د.ئاورەحمان لە بارێکدایە بتوانێ خەست خەست هۆشی خۆی بە دەستەچرای زانستی تازەوە بە ناو تاریکایی ڕابوردووی زمانی کوردی پیرۆزدا بخولێنێتەوە. سەرچاوە چەنگ دەکەون. لە لەهجەکانی کوردیدا زۆر خڵتەی ڕاگەیێن و ڕوون کەرەوە هەن... قۆڵ و باسکی لێ هەڵماڵە، کۆڕی زانیاری عێراق و دەستەی کوردیش، بێ گومان، پاڵ پشتیت دەکەن، کوردێکی بشتوانێ نەوت بخاتە چراتەوە نابێ درێغی بکات... ئەوسا حەز دەکەی کارێک بە هەمزە بکە ناوی خۆی لە بیر بچێتەوە.

پوختەیەکی زێدە کورتی هەندێ خاڵی سەرەکیی ئەم گوتارە لەم چەند بەندەدا دەبێتە پاڵاوتە:

1) هەبوونی کەسرە موختەلەسە لە وشەدا بەندە بە داخوازی بەستنەوەی! فۆنیمی وەستاو بە فۆنیمی دوایەوە لە باری تایبەتیدا. بە نەمانی داخوازییەکە، کەسرە موختەلەسە دەشێ نەمێنێ و زۆر جارانیش دەبێ نەمێنێ.
2) هێز stress دێتە سەر کەسرە موختەلەسەی مەوجوود لە وشەدا، ئەگەر وجودی بەند بێ بە هێزەوە بایەخی «دەنگ» یشی نامێنێ چونکە بریتی دەبێ لە هێزەکە خۆی.
3) هەبوونی کەسرە موختەلەسە و هاتن و چوونی لە هیچ بارێکدا دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هەرگیزاو هەرگیز تێدا چوونی ئەو دەنگە تەئسیر لە واتا ناکا بەو پێیە، موستەحیلە نرخی فۆنیمی هەبێ. دانانی نیگار بۆی دەبێتە هۆی خۆش خوێنی نووسراو نەک دان هێنان بە فۆنیم بوونی ئەو دەنگە.
4) فۆنیم بوونی دەنگ و فۆنیم نەبوونی لە حاڵاتی ڕێزمانیدا تاقی ناکرێتەوە، لە عەینی وشەدا تاقی دەکرێتەوە چونکە سوان و گۆڕانی دەنگ لە بارە جوداکانی ڕێزماندا دەستوورەکانی ڕێزمان ساغ دەکاتەوە نەک «هەوییەی» ی دەنگ.
5) هەمزە و دەنگی «هـ» لەچاو هەموو دەنگەکانی دیکە تایبەتی و چۆنایەتی دەگمەنیان هەیە هۆیەکەش دەچێتەوە بۆ نزیکایی دەروویان لە پێکی قورگ و ژێ دەنگەکانەوە. هاتنیان لە بەرایی وشەوە بە ڤاوڵەوە و تێچوونیان بۆ ڤاوڵی ئەلفوبێ و بەیەکدی گۆڕانەوەیان بەڵگەیە بۆ چالاکییان و خزمایەتیی نێوانیان.
6) وا دیارە فۆنیمی هەمزە یەکێکە لەوانەی لەگشت زمانەکاندا هەبێت، فۆنیم بوونیشی لە ڕادەی بەدیهییەدایە: هەر زمانێکی هەمزەی لێ بسڕێتەوە کاول دەبێ کەچی بە سڕینەوەی «ث، ن، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گ، ڤ، ص، ڵ، ق، ح، خ، ع، غ» کە بریتین لە 17 فۆنیم هەموو زمانێک کاول نابێ.

7) تایبەتیەتی دەنگی هەمزە و هێ وەها دەکات لە زۆر زماناندا ڤاوڵ بەدوایاندا بێت، نەک ڤاوڵ لە هیچەی ئەو دەنگانە بە ساختە دەخاتە پێش خۆیەوە. موستەحیلە میللەتان بەر لە هەزاران ساڵ بیریان لەوە کردبێتەوە کەوا بۆ خاتری ڤاوڵ لە بەرایی وشەوە بێت دەنگێکی ساختە هەڵبەستن و بیخەنە پێشیەوە، هەزاران هەزار وشە هەن فۆنیمی پێشەوەیان ڤاوڵی بەدوادا دێت. چ قەیدی دەکرد لە جیاتی «ئەز، ئێمە، ئەنگوست....» یش بیانگوتبایە «شەز، شێمە، شەنگوست...»؟ خۆ هەمزە ناعوور نییە پەکی ئاو بەرز کردنەوەی پێ کەوێ، چونکە کەسرە موختەلەسە بەچکەی ناچارییە بە هەڵستانی ناچارییەکە تێدەچێت.

«...»